

београд у рату и револуцији

2

Савет монографије

Михаило Швабић, председник, Владимир Бабшек,
Урош Бајић, Чедомир Бурђевић, Вучко Ивковић,
Љубомир Ивковић-Шуца, Зага Јовановић, Мома Марковић,
Славка Морић-Петровић, Борђе Нешић, Драгомир Николић,
Мила Пауновић, Илија Прица, Мирко Радаковић,
Илија Радосавовић, Јара Рибникар, Јелица Стаменковић,
Родољуб Станић, Загорка Стојиловић

Редактор

Венцеслав Глишић

Редакциони одбор

Душан Калић, председник, Сима Беговић, Радомир Богдановић,
Венцеслав Глишић, Милан Гојков, Божа Драшкић,
Радован Драшкић, Бранко Бурђулов, Милан Јевремовић,
Јефта Јефтовић, Сава Лазаревић, Живорад Петровић,
Јелена Самоникова, секретар

Одговорни уредник

Радомир Богдановић

Рецензенти

Сима Беговић, Сава ЈТазаревић, Живорад Петровић

БЕОГРАД 1984.

БЕОГРАД
РАТУ
И
РЕВОЛУЦИЈИ
1941-1945

Автори

Борђе Пиљевић, Радомир Богдановић, Венцеслав Глишић
Никола Живковић, Михаило Швабић, Петар Качавенда,
Јован Вујошевић, Драгослав Димитријевић,
Војислав Бирковић

VII

**УДАР НА ОРГАНИЗОВАНИ
ОСЛОБОДИЛАЧКИ ПОКРЕТ –
ЛЕТО 1942 – ЈЕСЕН 1943.**

МАРТОВСКА ПРОВАЛА И ЊЕНЕ ПОСЛЕДИЦЕ

У време (интензивног рада и борбе) народноослободилачког покрета у зиму и пролеће 1942, организације КПЈ и СКОЈ-а претрпеле су нов тежак ударац. Наиме, специјалној полицији је успело да непрекидним трагањем најпре путем руководства продре у скојевске, а затим у партијске организације и да изврши до тада највећу провалу, познату под именом „мартовска провала“, мада она започиње у јануару и траје све до лета 1942. године.

Прва хапшења извршена су у организацији СКОЈ-а на Карабурми 8. јануара. Специјална полиција на једном журу код Милана Богданова, у Кнеза Павла улици 129 (29. новембра) ухапсила је 35 младића и девојака организованих у СКОЈ-Ови скојевски журеви имали су привид забаве, али се на њима одвијала жива политичка активност СКОЈ-а. Они нису били само стециште скојеваца него и симпатизера, будућих чланова СКОЈ-а.

Обично би на тим журевима неко од скојеваца говорио о тренутној војно-политичкој ситуацији у свету и у Југославији, а затим је певан „врабац“ у коме је у стиху приказивана тренутна ситуација. На крају је прикупљана помоћ за Народноослободилачки фонд.

Организатори актива СКОЈ-а са Карабурме су похапшени. Његови најистакнутији чланови биле су ученице Радмила Јовић-Малецка, сестричина Божицара Стаменковића и Нада Божиновић. Иначе, овај актив обухватао је средњошколску и радничку омладину. Радмила Јовић није ухапшена на овом журу него у стану Обрада Пелемиша, Војвођанска 20, где је полиција била поставила заседу.

У току ове провале ухапшено је око 35 скојеваца. Приликом истраге углавном сви су признали своју активност и од 35 ухапшених, њих 19 је осуђено на казну заточења у концентрационом логору из којег већина њих није изашла, као Нада Божиновић, Радмила Јовић, Оливера Димитријевић, Марија Остојић, Ружица Перинић, Милка Јовановић, Боривоје Филиповић, Милан Богданов, Димитрије Ристић, Душан Појовић и други.

Друга провала у СКОЈ-у у јануару уследила је ноловином истог месеца. Она је извршена у скојевском активу Дедиње који су водиле сестре Оливера и Иванка Еуковић, на које су значајан утицај вршила браћа Иво и Јурица Рибар. Овом теренском активу СКОЈ-а припадали су скојевци претежно из добростојећих грађанских породица и неколико радника из Градског расадника.

Углавном, сви ухапшени су се слабо држали и полиција је успела да разбије цео актив СКОЈ-а на овом терену. Укупно је ухапшено 17 скојеваца. Приликом истраге пуштени су Радослав Чудовчанин, Сергије Лукач, Вера Борђевић и Миливоје Томић. Остали ухапшени, сестре Еуковић и радници из расадника, међу којима Живота Јанковић и Родољуб Андрић, одлуком полиције од 20. јануара спроведени су у концентрациони логор Бањица, одакле су сестре Иуковић, на интервенцију њиховог ујака Александра Цокића, члана Управног одбора Љотићевог покрета „Збор“ пуштене крајем марта на слободу.

Велика ангажованост полиције почетком 1942. године уследила је на основу обавештења до којих је током јануара дошло обавештајно одељење команде Недићеве војске, да се припрема мобилизација комуниста у Београду за 15. март и да ће се преузимање власти извршиги једновременно у свим квартовима да ће бити заузеле све државне установе од „одређених јуришних одељења“, а потом ће те установе бити демолиране, изузев пошта и телеграфа. Стога је предлагано да се предузму мере опреза и да се прати рад комуниста у престоници, како би се на време откриле те припреме. На основу тих обавештења полиција је ојачала своју активност не само патролирањем по улицама, него и претресом станова свих грађана за које се могло посумњати да су комунисти или да сарађују са њима.

Крајем јануара 1942. проваљена је нартијска организација у Привредно-аграрној банци, чији је секретар био Милорад Ашковић, чиновник банке.

Озбиљнији продор у скојевске и партијске организације са далекосежним последицама почео је 4. фебруара, када је Бранка Мишковића, Блихера или Лимара, члана Месног комитета СКОЈ-а, пријавио Милосав Борђевић, чиновник поглаварства града Београда, који је заједно са њим становао. Мишковић је био толико неопрезан да га је овај у стану затекао да чита летке, а иотом је у његовом коферу нашао 30 летака.

Већ на првом саслушању Мишковић не само што је све испричао о свом раду, него је и понудио сарадњу полицији. Он је 5. фебруара довео агенте у улицу где су се обично сајали чланови Месног комитета СКОЈ-а, када су били ухапшени Јосип Шћурла-Мачак и Драгутин Филиповић-Јуса. Две недеље касније, 23. фебруара ухапшен је још један члан Месног комитета СКОЈ-а, Бранислав Бане Крстић, у посластичарници код ресторана „Лондон“. Једино секретар МК СКОЈ-а Бора Дреновац успео је да избегне хапшење.

Од ухапшених чланова Месног комитета СКОЈ-а посебно су се добро држали пред полицијом Јосип Шћурла-Мачак, и Драгутин Филиповић-Јуса. Јосипа Шћурлу су толико мучили и батинали по табанима да су му се виделе кости на петама. Под батинама је и умро, али ни речи није рекао, о средњошколском покрету за који је био задужен. Ни Драгутин Филиповић-Јуса није одао скојевске рејоне које је држао на вези упркос мучењу. Касније је спроведен у концентрациони логор Бањица и стрељан.

Појам „мартовска провала“ везује се, ипак, за дубљм и шири продор специјалне полиције у партијску организацију Београда. Ова провала започела је 31. јануара 1942. године, када је полицијска патрола ухапсила чланове III рејонског комитета, Олгу Т. Јовановић, Саву Алексића и Марка Стојанова приликом уличног састанка. Полиција их је приликом хапшења претресла и код Алексића и Стојанова пронашла забелешке о стању партијске организације на III рејону, а код Олге Т. Јовановић новац народноослободилачког фонда овог рејона. Како је већ речено, још у IV кварту успео је да побегне Стојанов, а Саву Алексића од спроводника код Кнежевог споменика отела је група партијских активиста. Иако се Олга Т. Јовановић у полицији изузетно храбро држала, поричући да је члан КПЈ и Рејонског комитета, заплетењене белешке омогућиле су полицији да започне са хапшењима чланова КПЈ на III рејону.

Независно од овог хапшења, 13. фебруара ухапшени су секретар VI рејонског комитета КПЈ Спасоје Грбовић и Анка Кумануди, који су се затекли на састанку рејонског комитета у једној обућарској радњи у Улици краља Александра (Булевар револуције). Овом састанку такође су присуствовали Мирослав Букумировић, члан VI рејонског комитета, а испред Месног комитета КПЈ Стеван Јовичић и Петар Ристић. У току састанка наишао је један жандарм да подигне цицеле и, кад

Саопштење заповедника Србије од 19. фебруара 1943.
о стрељању 400 комуниста у Београду

је са улице видео да Је радња затворена а да унутра има неких људи, ушао је на споредна врата и са пиштољем у руци покушао да одведе у кварт све учеснике састанка. Приликом спровода успели су да побегну Стеван Јовичић, Петар Ристић и Мирослав Букумировић, али су њихове легитимације остале у рукама жандарма, због чега су били изложени оштрој кри-

тици од страице Месног и Окружног комитета КПЈ због неопрезности, па је предлагано њихово искључивање из даљег рада.

Озбиљнији продор полиције у партијску организацију Београда почео је хапшењем Јелене Бетковић и Марка Јанковића, секретара IV рејонског комитета, на састанку овог рејонског комитета, који је одржаван у стану ученице Светлане Крстић, у Улици Жоржа Клемансоа 43 (Лоле Рибара). Према сведочењу, ове ученице, састанку су, поред Јелене и Марка, присуствовали још једна жена и један мушкарац.

390

Претпоставља се да је полицију на овај састанак довео Јазар Дожић. Док се Јелена Нетковић у почетку храбро држала одбијајући да призна своју функцију у вези са партијским организацијама, Марко Јанковић је испричао све што је знао о партијском раду на Дорћолу, као и о организационом стању партијских организација. Марко је водио полицију и на уличне састанке, на заказане везе са појединим члановима КПЈ са овог рејона. На основу проказивања Марка Јанковића и бележака нађених код појединих чланова КПЈ о састанцима и везама, у руке полиције пало је скоро 90 посто чланова КПЈ са IV рејона.

Провала се даље проширила хапшењем Петра Ристића 9. марта у Француској улици, непосредно после састанка са Милованом Стефановићем, секретаром III рејона. Ристић је открио рејонске комитете са којима је имао везу — III, IV и VI, који је у ствари он водио, јер је Грбовић још био неискусан као руководилац. Такође је открио да је по директиви Јелене Бетковић организовано убиство Космајца.

После ових Ристићевих признања 24. марта, полиција је 25. марта на Дунаву, на једном уличном састанку, ухапсила секретара III рејонског комитета Милована Стефановића и члана Комитета Саву Алексића. Обојица су признала своју делатност и открила чланове КПЈ са свог рејона, па се захваљујући њима велики број чланова КПЈ са овог рејона нашао у затвору. Као суорганизатори атентата на Космајца и Штерића, они су открили складиште оружја и муниције, које се налазило на Зеленом венцу, V столарској радионици Јура Чула, који је успео да се склони у Земун и на тај начин избегне хапшење.

Захваљујући исказима Петра Ристића који је познавао не само чланове рејонских комитета за које је био задужен, него и велики број партијских ћелија и њихове секретаре, полицији је пошло за руком да открије већину организација у III, IV и VI рејону, а делимично у V и VII рејону.

У VII рејонском комитету провалу је омогућио не само Пера Ристић који је једно време био секретар, него и Бранко Мишковић-Блихер, који је издао Петра Гвојића, секретара овог Комитета, убијеног на улици, и Свемира Јовановића, члана Комитета који је ухапшен на једном састанку заједно са неким омладинцем.

Провали на овом рејону допринели су омладинци који су били ухапшени на иуту за Космајски НОП одред. Они су одали чланове КПЈ и СКОЈ-а са којима су сарађивали. Међу њима и члана Рејонског комитета Рудолфа Јонтовића-Пишту,

који је успео да побегне и касније био упућен у један од сремских НОП одреда.

Иако је био један од главних узрочника марговске провале, Лазар Дожић није тада откривен као издајник захваљујући неопрезности Жике Петровића, који је од стране ПК био задужен да спроведе истрагу и кога у знак захвалности Дожић неће одати полицији, све док овај не падне у њене руке.

Мартовска провала задала је велики ударац партијској организацији у Београду. Поред наведених рејонских руководилаца КПЈ, ухапшени су следећи секретари партијских ћелија: Јоко Стругар, чиновник Поштанске штедионице, Митар Бермановић, келнер код „Гинића“, Олга М. Јовановић, приватни чиновник, Петар Лукић, приватни чиновник, Божар Рајовић, паркетар, Предраг Борђевић, чиновник Државне хипотекарне банке, Александар Пешић, приватни чиновник, Бранко Тасовац, трговачки помоћник, Добривоје Исаиловић, банкарски чиновник, Младен Недељков, обућарски радник, Љубица Мерло, радница у бакалници, Јован Живановић, кондуктер, Радисав Шабовић, радник, и Бора Савић, електро-механичар.

У току истраге над ухапшеним члановима КПЈ и СКОЈ-а, полиција је у неким рејонима открила организације народно-ослободилачког фонда. Већ 1 марта пао је у руке полиције Мирко Огњеновић-Дорћолац, запослен у дирекцији трамваја и осветљења, члан Месног одбора НОФ-а. Месец и по дана касније ухапшен је благајник Месног одбора НОФ-а Буро Ловрековић-Чича, затим су похапшени чланови Месног одбора Петар Томић-Брка, механичар, који се лоше држао у полицији и постао њен сарадник, и Јулијана Рајтер-Цура. Секретар Фонда Војин Николић, студент, успео је да се привремено сакрије у кући директора гимназије у пензији Триповића, али тај стан одаје Лазар Дожић и полиција га хапси заједно са женом. У полицији Николић је признао оно до чега је полиција већ била дошла истрагом. Овом приликом откривени су и ухапшени активисти Фонда из рејонских одбора Чукарица, Сењак, Центар, Дорћол, Карабурма, Црвени крст, Пашино брдо.

Сви ухапшени су мучени и ислеђивани у затвору специјалне полиције. Међу ухапшенима била је завладала психоза „провале и издаје са свих страна“, што се веома неповољно одразило на њихово држање пред полицијом и они су највећим делом признавали свој рад у народноослободилачком покрету и одавали људе и везе за које су знали.

Међутим, треба истаћи да се један део ухапшених храбро држао. Они су издржали страховита мучења у полицијском затвору, а да нису одали своје другове и организације. Неколико њих умрло је од батина и других метода мучења, а да нису признали свој рад, Душан Николић, службеник Централног пресбироа, Бранко Тасовац, секретар ћелије, трговачки помоћник, Јосип Шћурла, организациони секретар МК СКОЈ-а и Амалија Подхрашки, књиговезачка радница.

Нарочито се храбро држао један број младих жена чланова Партије и СКОЈ-а, као Драгиња Радовановић-Гина, Драшња Константиновић-Дада, студенткиње, Олга Т. Јовановић,

члан Рејонског комитета, Олга М. Јовановић, секретар једне нартијске ћелије, Радмила Милановић-Шнајдер и друге.

Драгиља Радовановић-Гина, коју је препознао на улици Блихер 31. марта, ухапшена је и тако зверски мучена да су је морали слати у болницу да се оперишу делови тела који су сатрули од батина. Имала је на глави ране од удараца да није могла да очешља косу, а ходала је на коленима, јер су јој ноге биле пребијене да није могла на њих да се ослони. Током истраге била је врло упорна и свој рад није хтела ни- како да ода, па је полиција закључила да не заслужује „да јој се казна трајног конфинирања ма и најмање ублажи". Тако је поступила и Драгиња Константиновић-Дада и у њеном досијеу нема нн једне речи признања да је члан КПЈ и СКОЈ-а или података о било чијем раду, па ни о раду Бранислава Крстића са којим је заједно ухапшена. Јелену Нетковић су разним предметима толико тукли да су јој пребили кичму, а са стопала јој је била отпала кожа од батина.

Од ухапшених који су прежинели мучења у Специјалној полицији, 73 члана КПЈ пребачена су у концентрациони логор на Бањици одакле је већина одведена на стрељање.

Окружни комитет КПЈ за Београд и преостала два члана Месног комитета Стеван Јовичић и Бора Дреновац нису могли да помогну ухапшенима, а иошто су везе са одредима биле у прекиду и они су се налазили у изузетно тешкој ситуацији, јер компромитовани чланови КПЈ и СКОЈ-а из Београда нису слати у одреде. Преостајало је једино да се упозоре преостали чланови и руководства са I и II рејона на будност према непријатељу.

Они чланови Партије, који су успели да се спасу од провале, углавном су изгубили везу са вишим партијским руко- водствима и највећим делом се притајили, а неки од њих су се привремено пасивизирали. Биле су, такође, пресечене везе између партијских организација и актива симпатизера и при- сталица народноослободилачког покрета.

Према евиденцији специјалне полиције, у току мартовске провале, која је у полицији вођена као комунистичко-терористичке групе Петра Ристића и Јелене Иетковић, ухапшено је 158 чланова КПЈ од 243 које је полиција могла да открије према заплењеној евиденцији и казивањима ухапшених чла- нова КПЈ. Било је откривено али је успело да побегне њих 31, а полиција није могла да идентификује 21 лице. Томе треба додати открићање Месног одбора народноослободилач- ког фонда и чланова седам рејонских одбора, осим рејонског одбора у Земуну, који овом приликом није проваљен. Од активиста на овој врсти делатности укупно је ухапшено 28 лица.

Партијски рад до мартовске провале био је широко по- стављен, али недовољно чврсто организован и конспирати- ван. Групе активиста биле су захваћене фамилијарношћу, тако да се знало где ко ради, станује и куда се креће. На пример, Михајло Пјевац, члан V и VI рејонског комитета КПЈ, ухап- шен је на тај начин што је неколико људи знало у којој тра- фици купује цигарете.

Свакодневни улични састанци ради контроле и провере чланства, нанели су много штете организацији, јер је хан-

шено по неколико људи за кратко време. Овај метод рада остао је све до 1943. године, када се заводи метод претходних извидница.

Провалу је омогућио и убрзао, без обзира на све слабости београдске партијске организације, један број бивших чланова КПЈ и СКОЈ-а који су постали сарадници окупатора и специјалне полиције, као агенти и провокатори. Тако су, на пример, за мартовску провалу најзаслужнији били Бранко Мишковић-Блихер, члан Месног комитета СКОЈ-а и Лазар Дожић, члан IV рејонског комитета КПЈ и инструктор за три партијске јединице са терена који захватају улице Кнеза Павла, Цорца Вашингтона, Душанова и Калемегдан. Док је Мишковић отворено ступио у службу полиције и јурио по улицама чланове Партије и СКОЈ-а, Лазар Дожић је био суптилнија врста издајника. Он никад није долазио у полицију да саопшти своја открића као што су то чинили остали издајници, него је то обично саопштавао Бећаревићу и Космајцу телефоном. Осим тога, тражио је да се ни по коју цену не дира у партијску јединицу са чијим је члановима био ухапшен. Извештаје, уколико је уопште писао, потписивао је као Сотир Сотировић, Јаков Јаковљевић, број 1, инжењер, и тако даље.

Један од првих задатака који је добио од полиције, био је да испита како је на покрет деловала провала Ратка Митровића. Његова испитивања показала су да је Раткова издаја, који је био широко познат у покрету, деловала деморализаторски, да се један део чланова КПЈ разочарао у покрет.

Међу првим провалама које је учинио почетком 1942, била је провала његовог, IV рејона, када је саопштио да овај рејон има једанаест партијских јединица и открио састав рејонског комитета, мада имена његових чланова није знао. Осим тога, провалио је шустера из своје организације, који је становао у Шуматовачкој улици, а био је секретар јединице у ранијем рејону где је Дожић радио (вероватно се мисли на Карабурму). Између осталих, провалио је и омладинца који је са њим одржавао везу, а и партијску организацију Трамвајаца. Све те податке предао је полицији средином фебруара, а Бећаревић је издао налог већ 17. фебруара да се потказана лица пронађу. Међу првима је ухапшен члан IV рејонског комитета КПЈ Милун Анђелковић, ливац, који је одао имена не само рејонског комитета него и секретара Рејонског одбора НОП-а Мирка Огњеновића са којим је одржавао везу. Дакле, клупко мартовске провале почело је да се одмотава упоредо на III и IV рејону с тим што је Лазар Дожић отворио процес провале на IV рејону.

У току истраге поводом мартовске провале, Дожић је обавестио полицију да се почело на њега сумњати и да је Партија одредила истрагу у вези са његовим пуштањем из затвора. У ствари, њега је открио Благоје Нешковић сравњивањем рукописа извештаја који је Дожић послао полицији, а чију му је копију доставио Јанко Јанковић са рукописом изјаве коју је дао Партији приликом истраге. После истраге, коју је водио Жика Петровић, препоручено му је да иде у Сремски НОП одред, али је он то одбио и прекинуо везу и

са Партијом и са иолицијом и запослио се у фабрици авиона под другим именом.

Док је Лазар Дожић вршио провалу IV рејонског комитета, Блихер је провалио Свемира Јовановића, члана VII рејонског комитета и Ковача Константина-Кокана, дреера, који је био члан кварталског актива СКОЈ-а за Доњи Булбулдер и чланове V рејонског комитета СКОЈ-а Јакова Живановића и Александра Станковића.

Партија је, такође имала много штете што нису искључени из рада преостали делови партијских јединица, које је полиција често намерно остављала и контролисала. Ти остаци партијских ћелија не само да су били ангажовани у раду, него су били основа новог рада у предузећу или рејону, тако да је полиција пратећи њихов рад била у могућности да открије нове организације.

Покрајински комитет КПЈ за Србију уместо да одсече ове делове, он је забранио сваки пријем у Партију и наложио да се изврши строга провера оних чланова који долазе из других крајева Југославије у Београд. Ову директиву Покрајински комитет је саопштио Месном комитету, с тим да се даље не шири. Покрајински комитет је упозоравао да се ова предостројност и проверавање спроведе без панике да се не би унело неповерење у партијску организацију Београда и да је не би захватила манија гоњења.

Одмах после пада Јелене Иетковић, Покрајински комитет је тражио од Окружног комитета да предузме мере за што боље обезбеђење преосталог дела организације. Осим тога, захтевало се осамостаљивање Окружног комитета КПЈ за Београд да би могао да ради као и други окружни комитети у унутрашњости, јер може доћи у ситуацију, да му буде ускраћена свакодневна помоћ ПК.

Као прву меру Покрајински комитет је предлагао да се успостави привремени месни комитет, који је требало да буде састављен од Стевана Јовичића, Боре Дреновца и „још два друга или другарице“.

Већ почетком марта Покрајински комитет, иако није имао обавештење ко су провалници, наслућивао је „да негде око или у Партији постоји достављач кога морамо наћи“, због чега је захтевао трајну будност у партијској организацији. „Чак све пуштене потпуно изоловати, за неко време мотрити на њих и при најмањој сумњи потпуно их одстранити.“

Од чланова Окружног комитета тражило се да се што мање крећу и да не стварају техничке пунктове „рејона по становима“ као што се то радило 1941. године и да се техничке везе много не одвајају да би могле бити на време обавештене у случају брзих и важних промена, али да не буду ни „чврсто повезане“, да не би падом једне биле проваљене и друге.

Основни проблеми који су постављени пред Окружни комитет у току провале били су обнављање и учвршћивање Месног и рејонских руководства, обезбеђење станова и исправа за све руководиоце, учвршћивање технике која је поштеђена провала, сем на III и IV рејону, појачавање будности, а у вези с тим спречавање провала и борба против провокатора. Све

то се није могло сировести како треба у условима полицијске хајке на комунисте. Окружни комитет није био у стању да компромитоване комунисте пребаци на неки други рад или у одред. „Ми их за сада не можемо сигурно пребацити било на рад, било у одред“ између осталог извештавао је Окружни комитет ПК КШ за Србију, тако да је ОК био принуђен да дозволи оним члановима КПЈ који су имали неко привремено уточиште у унутрашњости да се склоне за одређено време, али да остану у вези са Партијом док не прође полицијска хајка, да би могли бити распоређени на рад или у одред.

Иако је Покрајински комитет инсистирао да се чланови Окружног комитета не крећу из својих илегалних станова, осим Мије Ковачевића-Плавога, а и он то да чини што ређе, и да се веза са месном организацијом одржава преко курира, чланови Окружног комитета нису се држали ових директива ПК, па је Тодор Дукин, секретар ОК, свратио у стан код своје жене у Шуматовачкој број 10. Бивши члан МК СКОЈ-а Бранко Мишковић, који је знао за овај стан, јер је раније пратио Дукина, доводи полицију, са којом се Дукин сукобљава пред станом 4. априла и гине. Код Дукина је пронађено писмо адресирано на Црног, које је садржало значајне податке о КПЈ у Београду.

Обавештен о погибији Тодора Дукина, Покрајински комитет понова саветује тројици осталих чланова Окружног комитета да не излазе на улицу, него да остваре бар две везе са месном организацијом и Покрајинским комитетом, али посредно. Што се тиче рејонских руководстава, ПК је заузео став да се окрњени рејони не попуњавају партијцима из непроваљених рејона, него да се из сваког рејона у коме је била провала одреди један члан Партије, који ће држати везе са тим рејоном и везе са друговима од којих треба да се формира привремено руководство, које треба да сачињавају три до четири члана КПЈ. На крају, Покрајински комитет је предлагао Окружном комитету да се чланови Окружног комитета повуку на друге терене, ако не могу да савладају тешкоће које је донела провала.

Иако је Покрајински комитет саветовао члановима ОК да не излазе на улицу, Мија Ковачевић је то наставио да ради. Почетком маја 1942, на једном уличном састанку, полиција га рањава и хапси. Он у полицији ништа не признаје, и за време истраге гута отров сакривен у шпицу крагне од кошуље. Са падом Мије Ковачевића Покрајински комитет је одлучио да преостала два члана ОК Ивицу Девчића и Видоа Смилевског, повуче из Београда.

Било је то управо средином маја 1942. године, када су у Београд стигла два члана Покрајинског комитета, Мирко Томић из западне и Василије Буха из јужне Србије. До тада је Нешковић сам као секретар ПК руководио радом КПЈ у Србији и Београду, а сада се почиње са колективним радом. На првим заједничким састанцима Буха и Томић поднели су извештаје са терена на којима су радили, а Нешковић их је обавестио о раду београдске и партијске организације у Србији у целини. Знатну пажњу ПК је посвећивао београдској организацији и основно питање је било како обновити ову организацију после провале.

За прво време, док још није био одређен нови Месни комитет КПЈ за Београд, ПК је задужио Блажу Радуновића, секретара V рејона, да почне са прикупљањем и повезивањем чланова КПЈ у Београду. У том послу помагао му је Жика Петровић-Дебели, секретар II рејонског комитета. Радуновић је држао на вези III, IV, V и VII рејон, а Жика Петровић I, II и VI рејон. Међутим, Жика Петровић ускоро је ухапшен на једном састанку у Улици књегиње Персиде (Пролетерских бригада). Он већ на првом саслушању признаје свој рад и прихвата сарадњу са лолицијом, која га пушта на слободу. Он проказује извештај број комуниста, међу њима Мију Ковачевића, Блажу Радуновића. Због тога је Покрајински комитет прпнућен да привремено забункерише Радуновића, осуђујући

Саопштење фелдкоманданта Београда од 26. маја 1943.
о стрељању 125 комуниста

га због небудности према Жики Петровићу, мада је он изражавао сумњу у његово држање чим је пуштен из затвора. Касније, полиција је била незадовољна Петровићевим учинком па га је поново затворила, када је сачинио неколико елабората о активностима КПЈ на Београдском универзитету, отица Иванке Маучевић и о другим питањима из активности КПЈ. Потом је симулирао лудило и лечен је у болници, да би му се на крају изгубио траг одласком у четнике Драже Михајловића.

После повлачења Блаже Радуновића, кратко време на партијском раду до формирања Месног комитета замењују га Зора Илић-Обрадовић на III рејону и Јтепа Вујошевић на VII рејону. У међупремену, Покрајински комитет је одлучио да обнови Месни комитет КПЈ.

Мартовска провала изазвала је такве последице, да партијска организација Београда није више могла да постигне ону ширину и степен организованости, какву је имала пре провале. Последице су биле значајне за даљи партијски рад у Београду, који се свео у скромније оквире, без бројних спектакуларних уличних и других акција, које су свакодневно узнемиравале окупатора, а губитак великог броја руководених кадрова није се могао надокнадити све до ослобођења Београда.

Неких озбиљнијих испитивања узрока за овако велике губитке чланова КПЈ и СКОЈ-а није било. Углавном се сматрало да Титова директива из октобра 1941. о повлачењу кадрова из Београда није брзо и ефикасно извршена. После првих излазака из Београда у партизанске одреде у лето 1941, који су били масовни, нешто мало партијских и скојевских кадрова изашло је у јесен 1941. али је тај процес прекинут због немачке офанзиве.

После пада Ужичке Републике, војнополитичка ситуација је била таква да није ишла наруку онима који су желели да напусте Београд, јер у близини града није било партизанских одреда који би могли да их прихвате. Шгавише, крајем 1941. јавио се обрнут процес — у Београду се сакупило много бивших партизана, који су својим доласком још више компликовали ионако тежак положај илегалаца у граду. Према томе, појава губитака партијских и скојевских кадрова ће се детаљније размотрити, јер треба имати у виду да је Партији било изузетно стало да се у главном граду Југославије не прекида партијски и скојевски рад, па отуда упорна настојања Партије да обнови ове организације после провала у 1941. и 1942. години, јер у противном у Београду би се угнездиле контра-револуционарне организације, пре свега четници ДМ. Не треба заборавити да је један од основних стратешких циљева ДМ био да очисти северну Србију од НОП-а, односно околину Београда, и да у тренутку расплета ратне ситуације заузме Београд.

ОБНОВА МЕСНОГ КОМИТЕТА КПЈ

398

Средином 1942. године народноослободилачки покрет у Београду налазио се у изузетно тешкој ситуацији. После великих хапшења и губитака које су у борби против окупатора и квислинга претрпеле организације КПЈ и СКОЈ-а, посебно у руководећем кадру, морало се приступити обнављању организација Партије и СКОЈ-а и стварању нових руководства. Месни комитет КПЈ, Месни комитет СКОЈ-а, Месни одбор народноослободилачког фонда, као и Окружни комитет КПЈ за округ Београд били су разбијени, а полицији и Гестапоу је пошло за руком, уз помоћ издајника, да у Београду онемогуће деловање већине рејонских комитета и знатног броја партијских и скојевских организација.

Органи специјалне полиције, уз издашну помоћ провокатора и издајника, успели су јуна и јула 1943. да изврше нова масовна хапшења у Београду, што је довело до губљења не само руководећег кадра у СКОЈ-у, него и великог броја чланова СКОЈ-а, нарочито у средњим школама. Према непотпуним подацима, у тим провалама је било ухапшено неколико стотина чланова СКОЈ-а и других омладинаца, који су били обухваћени разним облицима рада. При томе су полицији, осим провокатора и потказивача, велику помоћ пружиле и школске власти. Овим хапшењима била је у основи разбијена Месна организација СКОЈ-а, а преостале њене чланове, који су се налазили у строгој илегалности, држале су на својим везама партијске организације. Један број чланова СКОЈ-а остао је неповезан и потпуно изолован, па су неки од њих самоиницијативно предузимали акције. Покушај обнављања Месног комитета СКОЈ-а у лето 1942. није успео, тако да је нови Месни, односно Градски комитет СКОЈ-а основан тек после ослобођења Београда.

Полазећи од стања револуционарног покрета у Београду средином 1942. и губитака које су претрпеле организације и руководства КПЈ и СКОЈ-а, а имајући на уму значај даљег успешног развоја народноослободилачког покрета, Покрајински комитет КПЈ за Србију предузео је током јуна организационо-политичке мере у циљу обнављања руководства КПЈ и СКОЈ-а и стварања нових руководства. Одлуком Покрајинског комитета КПЈ дотадашњи секретар Месног комитета СКОЈ-а и члан Месног комитета КПЈ Бора Дреновац, и члан Окружног комитета КПЈ за Београд Ивица Девчић-Обалац, били су повучени за рад у СКОЈ-у и предвиђени су за чланове новог Покрајинског комитета СКОЈ-а за Србију, који у то време није постојао. Преостали члан Месног комитета КПЈ,

Стеван Јовнчић, који није био ухапшен у време провале, пребачен је у НОП одред, јер је био компромитован пред полицијом и претила је опасност да и он падне у руке специјалне полиције и Гестапоа. Исто тако, и Видое Смилевски, члан Окружног комитета КПЈ, остао је неколико месеци у Земуну као инструктор Покрајинског комитета при Среском комитету КПЈ за Земун, а затим је упућен на рад у јужну Србију и Македонију.

Јаведене организационе и кадровске промене, као и друге мере које су предузимане у циљу сређивања стања насталог после провале и хапшења, међу којима оснивање Месног комитета КПЈ за Београд има посебан значај, биле су неопходан корак у даљем развоју организација КПЈ и СКОЈ-а и ослободилачке борбе у Београду у наредном периоду.

Средином јуна 1942. Покрајински комитет КПЈ за Србију, одлучио је да обнови Месни комитет КПЈ за Београд. За секретара је поставио Јанка Јтисјака-Пушку, дотадашњег секретара Среског комитета КПЈ за Земун, а за чланове Бурђелену-Буку Динић и Разуменку-Зуму Петровић. Новоименованим члановима Месног комитета Покрајински комитет је упутио писмо 26. јуна 1942, саопштавајући им да су њих троје одређени од Покрајинског комитета за сређивање прилика у Београдској месној организацији и да сачињавају Месни комитет КПЈ за Београд. У писму се, између осталог, наглашава: „ПК сматра да сте својим досадашњим радом као чланови наше Партије и садашњим радом око сређивања овдашње месне организације то заслужили. ПК сматра да ћете својим будућим радом оправдати то иверење и да ћете часно испунити све задатке и доследно наставити традиције Београдске месне организације, која је увек била наша најбоља партијска организација и да ћете имати пред очима увек само интерес Партије, као што су то имали наши најбољи борци, које нам је непријатељ отргао, као што су другови Мрша, Буро Стругар, Бука, Шуња, Јеша, Дукин, Ковачевић и др.; као и они другови који се и сада боре у нашим редовима у позадини и партизанским одредима.”

Одмах по обнови, Месни комитет је предузео потребне мере да повеже чланове КПЈ који су остали неоткривени у мартовској и јунској провали и да створи нове партијске организације, тамо где је то могуће. То је све требало урадити у сложеним и тешким условима даљих хапшења и појачане контроле коју су вршили специјална полиција и Гестапо, уз максимално активирање провокатора и доушника, ранијих припадника НОП-а, који су ступили у службу нолиције. Велике жргве које је претрпела партијска организација у Београду, губљењем знатног броја својих чланова и руководилаца, као и потреба за појачаном конспиративношћу, условили су организационе територијалне промене, које су највише одговарале постојећим и стању организације КПЈ.

Уз помоћ Покрајинског комитета, нови Месни комитет извршио је реорганизацију партијске организације Београда, на тај начин што је Београд поделио уместо на ранијих седам, на четири рејона. Први рејонски комитет обухватао је, у ствари, I и II бивши рејон. Други рејонски комитет био је надлежан за круг двојке, односно бивши III рејон. Трећи ре-

јонски комитет обухватао је партијским радом Дорћол и Карабурму, односно бивши IV и V рејон. Четврти рејонски комитет руководио је партијским организацијама на бившем VI и VII рејону. Било је нужно створити нову организациону мрежу КПЈ у Београду, јер је полиција успела да реконструише стару поделу на седам рејона.

Покрајински комитет је о овој реорганизацији београдске партијске организације обавестио Централни комитет КПЈ крајем јуна 1942. године. У писму ПК, између осталог, о томе пише: „У београдској месној организацији смо средили прилике, а сада учвршћујемо рејоне. Претрпели смо велике губитке. Сведена нам је месна организација од седам на четири рејона са смањеним бројем чланова. Важност месне организације је врло велика и ми све улажемо да је подигнемо." Иако бројно мали, Месни комитет КПЈ успео је у току лета 1942. да се повезе са комунистима и да у сва четири рејона оснује рејонске комитете, који су наставили рад на обнављању старих и стварању нових организација КПЈ од преосталих и новопримљених чланова КПЈ.

У циљу придобијања нових присталица НОП-а и повећања броја чланова КПЈ, партијске организације су у другој половини 1942. године нарочиту пажњу посветиле организационо-пропагандном и политичком раду. Стваране су агитпроп групе које су водили поједини чланови КПЈ. Те групе су биле састављене од симпатизера и људи који су испољавали спремност да у разним видовима иружају помоћ народноослободилачком покрету. Са овим групама су одржавани састанци на којима су присутни унознавани са развојем војно-политичких догађаја у земљи и у свету, читане вести, прогласи, штампа народноослободилачког покрета, разни илегални партијски материјали и прикупљани прилози за народноослободилачку борбу. У сваком од наведених рејона постојало је по неколико оваквих група. Најактивнији и најоданији међу њима примани су у КПЈ. То је био метод рада који је коришћен у КПЈ у доратном периоду, прилагођен ратним условима, када се такође активност спроводила у строго илегалним условима.

Поред агитпроп група, у овом периоду организације КПЈ формирале су и ударне групе састављене од најбољих и најхрабријих чланова КПЈ, које су имале задатак да у погодно време врше разноврсне борбене акције, којима су уништавани жива сила и материјална добра окупатора и домаћих издајника.

Пошто се народноослободилачки покрет материјално издржавао искључиво од добровољних прилога, које су давали његови симпатизери, КПЈ у Београду је и посебну пажњу посветила прикупљању добровољних прилога у новцу и материјалу. Ови прилози су поред материјалног имали и велики политички значај, јер су се давањем прилога појединци чвршће везивали за народноослободилачки покрет и постепено постајали његови активни чланови. Прилоге су прикупљали одбори Народноослободилачког фонда, који су у јесен 1942. године постојали у сва четири рејона.

ДЕЛАТНОСТ ПОКРАЈИНСКОГ КОМИТЕТА КПЈ И СКОЈ-а

Од иочетка устаика у Србији 1941. до јесени 1943. седиште Покрајинског комитета КПЈ за Србију било је у Београду, из којег је одржавана веза са окружним комитетима КПЈ, суседним крајевима и са ЦК КПЈ. Веза ПК са ЦК КПЈ после прекида крајем 1941. успостављена је још фебруара 1942. преко Иве Лоле Рибара у Загребу. Успостављањем везе са ЦК КПЈ, секретар Покрајинског комитета је поново захтевао да се реши питање партијског руководства у Србији. У писмима које је слао ЦК КПЈ, Нешковић је предлагао да се створи једно оперативно руководство од три члана, и то да ако седиште остане у Београду, дођу Марковић или Мамић и прикључе се Нешковићу, а ако седиште буде негде у унутрашњости Србије, да уже руководство буде у саставу Нешковић, Буха и Мамић. Нешковић се определио за први предлог из разлога који наводи: . . . „мој одлазак доле представља опасност да будемо једног момента одсечени не само од осталих ОК и одреда већ Војводине, Македоније, вас (односи се на ЦК КПЈ), а док је на мени и то, увек ћемо се излагати опасности дужих прекида. Поред тога са једног терена из унутрашњости (долази у обзир подручје ПП* и то стално уз одред) ми ћемо дати пуну подршку том подручју и том одреду, али ће зато остали ОК и одреди да трпе. Овде где сам ја, је највећи терор, али имамо могућности седећи у стану у коме сам, а који је доста сигуран, да стално будемо у вези са свим ОК-има и одредима преко курира. Највећи недостатак тога је немање директног контакта, али то не бисмо имали ни на терену са свим ОК-има и одредима."

Док је текла ова преписка и консултовање са ЦК КПЈ и са поједииним члановима Покрајинског комитета, средином априла 1942. погинуо је Милош Мамић, а после распада Суворовског НОП одреда, Мирко Томић се око два месеца крио у селима око Љига, а затим се средином маја пребацио у Београд. Убрзо је у Београд дошао и Василије Буха, чији опстанак на терену ПП у Нишу није био више могућ, јер му је полиција улазила у траг. На првим заједничким састанцима Покрајинског комитета анализирана је ситуација у партијским организацијама Србије и одредима и увидело се да је тешко руководити НОП-ом из седишта ПК у Београду, односно да такав метод рада крије многе опасности. Одлучено је да се, с обзиром на тешку ситуацију, у првом реду среди стање партијске организације у Београду, о чему је било речи. Овај

* Покрајинско повереништво.

задатак су преузели да изврше Благоје Нешковић и Василије Буха. У почетку, највише је из стана излазио Нешковић, 4—5 пута месечно, Томић ретко а потом све чешће, док Буха није пола године уопште излазио из куће на Авалском друму. После тога, Нешковић је поново пред ЦК КПЈ поставио питање руковођења партијском организацијом у Србији: ... „О питању нашег руководства већ сам вам писао. Доласком Јове и Селјака можда се решење тог проблема већ намеће, а ми ћемо до ваше одлуке бити заједно и наставити оно што сам ја сам до сада радио.“

У вези Главног штаба НОП одреда Србије, који титје постојао, Нешковић је предлагао да војне послове Покрајински комитет води колективно, или да их води Мирко Томић, у име ПК КПЈ, а да се Главни штаб попуни истакнутим војним руководиоцима из одреда.

Доласком у Загреб, почетком јула 1942, Иво Јтола Рибар је констатовао да је у његовом одсуству веза са Покрајинским комитетом КПЈ за Србију била „нередовна и спора“, али да је почетком рша побољшана. У писму Јосипу Брозџу титџу од 3. нша 1942, Лола хвали напоре чланова руководства КПЈ у Србији на обнављању и учвршћивању партијске организације, „који су упркос свим тешкоћама успјели не само да се одрже већ и — углавном — одрже и организацију, издају летке и прогласе и раде са перспективом потпуно правилно на скоро сазревање таласа борби у Србити“. Што се тиче организационих питања везаних за састав Покрајинског комитета, Иво Лола Рибар је прихватио Нешковићев поеплог да „до даљег Биро ПК“ сачињавају Нешковић, Томић и Бх/ха. Исто тако, Лола се споразумео са Покрашнским комитетом да привремену дужност Главног штаба НОП одреда Спбтте врше затедно Мирко Томић и Радивоје Јовановић-Бидпоша.

С обзиром на стање партшких оргаиизаттија V Србиш и у Београду, и на задатке који су стајали пред Партијом V наредном периоду кад је реч о омасовљењу и тачањт партитских оргаттизаттија и оружане борбе, као и због веће потребе за организовањем агитаиiono-пропагандног рада, Покпатински комитет од 3 активна члана био је недовољан да све те послове обави. Због тога је Нешковић предтлгао да се Момчило Марковић-Мома повVче са теритооије ОК КПЈ за Пожаревац V Беопад, и да води „наш највећи недостатак — агитпроп, који треба, између осталог, да покрене издажење листа колИ би био орган Јединственог народнооплободитачког Лпоттга“, бнло је између осталог саопштено Моми Марковић^ тош почетком маја 1942.

У впеме када су чињени напори да се комплетира састав Покрашнског комитета, покренута је почетком рша 1942. истрага поводом распада и уништења Суворорског НОП одреда. Како је у вези са овим вршена истрага и над Митжом Томићем, који је ушао у најуже руководство, у Биро ПК КПТ за СрбиV, морало се сачекати док се истрага не оконча и не утврпи Томићева кпивина, па тек онда да се реши и његова даља (функција. ОК КПЈ за Ваљево и инструктор ПК КПЈ оптуживали су Мирка Томића за распад одреда, а он Окружни комитет Ваљево и руководство одреда. У почетку, секретар ПК КПЈ за Србију није ништа предузимао против Мирка

Томића, изузев што је тражио изјаве од оних који су били сведоци самог чина распада одреда, јер је сматрао да није он компетентан да о томе одлучи. У вези с тим у свом писму од каже... „мислимо да Иаћа [ЦК КПЈ] и Врховни штаб треба да кажу шта се треба даље радити, комисијски саслушати све другове и друга Сељака или што слично, пошто овакво стање штети руководству у коме је друг Сељак". У току јула и августа 1942. прикупљене су изјаве о овом проблему, које је Нешковић послао ЦК КПЈ са предлогом да се Мирко Томић казни укором, а руководиоци Суворборског одреда опоменом.

Ова истрага је, поред осталог, посебно кочила формирање Главног штаба НОП одреда за Србију, о чему је Јешковић крајем августа писао: „Главни штаб не можемо формирати од људи о којима смо ти писали, док не окончамо истрагу по питању одреда и партијског рада другова у западној Србији од децембра до марта ове године." Тада се он није слагао да командант Главног штаба буде Мирко Томић а ни Радивоје Јовановић-Брадоња, јер „за Главни штаб мислимо!, и поред недостатка кадрова, да Сељак и Брадоња, заједно не могу да врше ту функцију, а да ниједан од њих двојице не може да буде руководиоца Главног штаба".

Иако је добио све изјаве, ЦК КПЈ није одмах заузео став о распаду Суворборског НОП одреда, тако да је Нешковић морао неколико пута да инсистира да се то питање реши, јер је то била извесна сметња у раду, посебно у погледу формирања Главног штаба НОП одреда за Србију. „Много нам смета што нисмо организовали Главни штаб, а то је зато што смо чекали да нас Ви помогнете доношењем одлуке о Сељаку и слањем појачања... Мислим да би било крајње време да неко сада дође од вас овамо, јер има толико послова да ја све са Јовом и Сељаком не могу да свршавам добро и успешно, и у случају да брзо дође Иора, кога још нема."

Без обзира на сметње које су се појавиле у вези са овом истрагом, партијска организација у Србији и у Београду се обнављала, срећивала и даље развијала и учвршћивала. Крајем 1942, после консултације са Ивом Лолом Рибаром, Нешковић се, и поред ранијег негативног мишљења, определио да командант Главног штаба НОП одреда Србије буде Радивоје Јовановић-Брадоња, што му је и саопштено на састанку у Болечу, који је трајао четири дана.

После дужег очекивања, почетком децембра 1942. у Београд стигао је Мома Марковић, тако да су тада Покрајински комитет сачињавали: Благоје Нешковић-Михајло, Мирко Томић-Сељак, Мома Марковић-Иора, Василије Буха-Јова и Драги Стаменковић, секретар Покрајинског комитета СКОЈ-а. На састанцима у току децембра Покрајински комитет у овом саставу расправљао је о томе на који начин омасовити народноослободилачки покрет Београда, који је током 1942. задесило неколико великих провала, у којима је настрадао знатан број њених руководиоца и чланова. Приликом разматрања ових проблема поставило се питање одакле убудуће руководити народноослободилачким покретом у Србији, да ли и даље из Београда или са терена. Искусни илегалци Нешковић и Буха залагали су се да то треба чинити из Београда,

одакле је бољи увид у развој партијских организација и НОП одреда у Србији и одакле се лакше успостављају и одржавају везе са свим ОК и НОП одредима. Друго мишљење су имали Томић и Марковић, који су дуже боравили на терену. Они су били за то да се изађе на територију Шумадије или Топлице, одакле би се могло директно утицати на развој и деловање организација КПЈ и одреда. По њиховом мишљењу, то би утицало на већи размах народноослободилачког покрета него „стотине написаних писама“.

Овом расправљању у Покрајинском комитету крајем децембра 1942. присуствовао је на неколико седница и Светозар Вукмановић-Темпо на пролазу за Македонију. Његов утицај је био да „сагласност није постигнута и та питања су остала отворена, а то је било најгоре што се могло догодити, јер ништа као подељеност и неодлучност руководства не може тако да успори развој борбе. Руководство је, иначе, било подељено и по другим питањима“. У тим дискусијама Светозар Вукмановић-Темпо је подржавао Мирка Томића и Мому Марковића.

У вези са наведеном оценом Темпа, тадашњи секретар Покрајинског комитета Благоје Нешковић сматра да такве оштре конфронтиције није било: „Није тачно да је на састанцима Покрајинског комитета долазило до размимоилажења како их описује Темпо и Мома Марковић. На тим састанцима ми смо вршили анализу рада Партије и стања народноослободилачког покрета, али после дискусија завршна реч била је моја и закључци су се без поговора извршавали. Чињеница је да је Мирко тврдио да нема услова за опстанак у Београду и да је све „избушено“, док је Мома Марковић говорио да треба ићи по сваку цену у акције. Писма ЦК КПЈ јако су ретко стизала па сам морао сам да се сналазим. Ни у једном од тих писама није било речи да Покрајински комитет иде из Београда на терен, изузев у оном из Санцака почетком 1942. године.“

Присуство Светозара Вукмановића на седницама Покрајинског комитета, Мирко Томић и Мома Марковић су искористили да од Нешковића затраже да им преда везе са главном штампаријом, са складиштима пропагандног материјала и другог партијског материјала, са образложењем да би они, у случају да Нешковић падне непријатељу у руке, били одсечени од свих тих веза. Нешковић је те захтеве одбио с мотивацијом да уколико више људи зна где се налази техника, постоји већа могућност да буде проваљена. „Ја сам то одбио, а Вукмановић није био компетентан да било што предузме и да се меша.“

На наведеним састанцима Покрајинског комитета расправљало се и о Мирку Томићу, пошто је ЦК КПЈ заузео став и саопштио га у „Пролетеру“ да је „морао бити скинут са руководства“. Томић је после овога суспендован из Покрајинског комитета и до дефинитивне одлуке ЦК КПЈ распоређен је на дужност секретара привременог месног руководства КПЈ у Београду. Мирко Томић је био задужен да изврши реорганизацију београдске партијске организације и да се под његовим руководством створи нови МК, који би сачињавали Мирко Томић, Станислав Сремчевић, Јанко Јтисјак и

Бура Гајић. Морало се иочети, после строгог проверавања, са одабирањем само оних активиста НОП-а за које се сматрало да ће моћи са успехом наставити рад.

Тријажа је вршена на тај начин што су сви активисти НОП-а сврстани у три групе. У прву они који ће наставити илегалну делатност у Београду, у другу они за партизанске одреде а у трећу групу они које је требало не само одстранити него и изоловати од било каквог рада. На почетку овог рада дошло је до провале коју је извршио Милосав-Миша Трајковић. Губитком Томића, Лисјака, Сремчевића и Гајића, партијски рад у Београду је још више отежан, а састав Покрајинског комитета КПЈ за Србију измењен је утолико што је од октобра 1942. ушао Драги Стаменковић, секретар ПК СКОЈ-а и кооптиран је Недељко Караичић као нови члан.

У том тренутку поставило се поново питање даљег опстанка ПК у Београду. Донета је начелна одлука да чланови ПК појединачно оду на терен и тамо се не само упознају са ситуацијом него и да помогну да се НОП развија и омасовљује. Први је отишао на терен почетком 1943. Мома Марковић. Чекао се долазак Петра Стамболића, кооптираног у ПК, који је требало да остане у Београду и обавља текуће послове ПК, а остали чланови ПК да крену на терен. Кад је у лето 1943. дошао Стамболић, видело се да је рањен и да не може пуно да се креће, па је Нешковић остао у Београду до септембра 1943, уз кратак боравак од месец дана у Шумадији јула и августа. Он је и даље задржао најважније послове: везу са ЦК КПЈ и Врховним штабом, сектор за агитацију и пропаганду, уредништво „Гласа“, војни сектор, технику ПК за везе са унутрашњошћу, које је предао Стамболићу пред полазак на југ Србије. Остали чланови ПК радили су углавном административне послове. Уочи поласка Нешковића на Војно-политичко саветовање на Букурџи половином јула 1943, одлучено је да Нешковић и Драги Стаменковић оду најпре у Шумадију а затим на југ Србије. Петар Стамболић је имао да обавља послове ПК и да покуша набавити радио-станицу и особље које би њом руковало. Том приликом Василије Буха је био задужен да уз помоћ Јелене Поповић оствари мања упоришта у Београду, из којих би касније израсла београдска месна организација КПЈ.

Илегална делатност Покрајинског комитета КПЈ за Србију у Београду од средине 1942. па до јесени 1943, када је секретар ПК Благоје Нешковић отишао на југ Србије, била је успешна. Тој активности дао је лични печат секретар комитета, који је обављао и највећи део послова и имао највећу личну одговорност. Добро организован и уходан апарат Покрајинског комитета и његова техника, омогућавали су му да готово редовно одржава везе са већином партијских организација у Србији. И у овом, изузетно тешком периоду, Покрајински комитет је одржао контролу над радом организација КПЈ у Србији, посвећујући највећу пажњу београдској партијској организацији, која је била под непосредним његовим надзором. С друге стране, београдска партијска организација, са својим кадровима и члановима, дала је велики допринос опстанку и раду ПК КПЈ у Београду, који би без те

помоћи тешко могао успешно да делује, јер је кадрове за свој апарат обезбеђивао из те организације.

Покрајински комитет КПЈ за Србију у другој половини 1942. настојао је да се са обнављањем и учвршћивањем организација КПЈ и НОП одреда, истовремено обнове организације и руководства СКОЈ-а, које су тешко страдале у великим провалама и другим акцијама које су непријатељи предузимали да униште народноослободилачки покрет у Србији. У бројним писмима која је ПК КПЈ слао Окружним комитетима КПЈ, истицана је потреба организовања и јачања рада међу омладином, која је од устанка 1941. чинила ударну снагу НОП одреда и оорбених активности у Београду и осталим градовима Србије.

Непостојање Покрајинског комитета СКОЈ-а, скоро годину дана, имало је негативне последице за организовање и деловање омладине у свим крајевима Србије, па и у Београду, и поред чињенице да је ПК КНЈ преко окружних комитета и појединих инструктора лужао помоћ постојећим организацијама СКОЈ-а. Полазећи од тога, као и од чињенице да је омладина најборбенији део народа, да није оптерећена разним предрасудама и да веома орзо прихвата ново, прогресивно, постављало се као неодложно оснивање Покрајинског комитета СКОЈ-а, који би организовао и повезивао рад постојећих организација и пружао непосредну помоћ у стварању нових и њиховом међусобном повезивању у јединствену организацију за читаву Србију. Припрема за оснивање Покрајинског комитета СК(Ј)-а почеле су крајем јуна 1942. када су за рад у СКОЈ-у са партијских дужности били повучени Ивица Девчић-Обалац и Бора Дреновац. Међутим, због тешкоћа око конституисања ПК КПЈ за Србију и стања у организацији СКОЈ-а у лето 1942, Иокрајински комитет СКОЈ-а основан је тек 17. октобра 1942. године, са седиштем у Београду, а у саставу: Драги Стаменковић (стари члан ПК СКОЈ-а), секретар и чланови: Ивица Девчић-Обалац и Бора Дреновац. Пошто су сви ови чланови ПК СКОЈ-а били познати полицији, нису смели да се крећу по терену већ су све послове, уместо непосредним контактом са организацијама на терену, обављали писмима и директивама које су слали преко Покрајинског комитета за Србију.

Нови Покрајински комитет СКОЈ-а предузео је одмах низ мера које су биле неопходне за успостављање веза између њега и организација на терену. Одмах је написано и упућено директивно писмо свим руководством СКОЈ-а у Србији, у коме су организације и руководства обавештени о обнављању Покрајинског комитета СКОЈ-а. Истовремено, био је написан циркулар бр. 1, који је такође упућен свим руководством СКОЈ-а у Србији, у коме је уз дата упутства објашњаван рад на уједињењу омладине у борби против окупатора и домаћих издајника.

Оснивање новог Покрајинског комитета СКОЈ-а са седиштем у Београду, значило је много за будући рад омладинских организација, које су се у 1943. организационо и бројно шириле, јачале и постале извор бораца и нових кадрова за народноослободилачки покрет. Недостатак у деловању ПК СКОЈ-а налазио се у чињеници што се контакт са руковод-

ствима и организацијама иреко иисама тешко успостављао, јер су се везе са појединим руководствомима, преко којих су ишла писма и директиве, прекидале и по неколико месеци због хапшења која су стално пратила организације и руководства КПЈ. Осим тога, тешкоће су биле и у томе што у време оснивања ПК СКОЈ-а, нису постојали окружни и срески комитети СКОЈ-а, него само месни комитети СКОЈ-а, и то у појединим градовима. Ни у Београду у то време није постојао Месни комитет СКОЈ-а, који је створен тек пред непосредно ослобођење, октобра 1944. године. За то време ПК СКОЈ-а, чије је седиште било у Београду, имао је везе са групама или појединим члановима СКОЈ-а, али организованог и систематског рада није било. И у тим условима чланови СКОЈ-а наставили су самоиницијативно борбу разним активностима, а многи од њих успели су различитим каналима да оду у НОП одреде и наставе оружану борбу у Србији и другим крајевима земље.

РАД ТАЈНЕ ШТАМПАРИЈЕ ЦК КПЈ

408

Значајну улогу у развоју народноослободилачког рата и револуције, организовању и раду КШ у Београду и Србији, одиграла је партијска техника у целини, а посебно штампарија ЦК КПЈ, која је пуне две године радила у условима најстроже илегалности и конспиративности. Сва настојања Гестапоа и Специјалне полиције да јој уђу у траг остала су без резултата. Штампарију нису успели открити за све време окупације. Тајна штампарија ЦК КПЈ била је смештена у посебно за њу зиданој згради у пролеће 1941, на Бањичком венцу број 12, под надзором Светозара Вукмановића-Темпа. Власник куће Бранко Максимовић поклонио је земљиште, а зграда је озидана финансијским средствима Партије. Уз помоћ Бранка Боновића, Светозар Вукмановић је у Земуну одмах после окупације Београда купио модерну штампарску машину типа „викторија“. Истовремено је купљена и једна мала „тигл“ машина за Покрајински комитет КПЈ за Војводину, али због немогућности да се транспортује остала је у поменутој згради. Пре набавке ове машине, упоредо са зидањем куће, у марту 1941. била је купљена модерна ротопринт машина на електрични погон, која је могла да одштампа око 10.000 отисака на сат. Ова штампарија је била смештена у стану једног сарадника КПЈ, на кога полиција није сумњала. Из страха да ће Немци открити штампарију, нарочито после њихове претње да ће се свако прикривање оружја или неке друге технике, која може да се употреби за отпор окупатору, казнити смрћу, а посебно због страха да не изгубе своје дете, за неколико ноћи, кријући од комшија, демонтирали су машину део по део и упаковане делове разасули по периферији града. Тако је засвагда нестао ротопринт.

Штампаријом је до почетка јула 1941. руководио Светозар Вукмановић. Његовим одласком за делегата Главног штаба и ЦК КПЈ у Сарајево, штампарију је преузео Иван Милутиновић, члан Политбироа ЦК КПЈ, који је њом руководио до одласка на слободну територију средином септембра 1941. Од тада па све до ослобођења штампаријом је руководио Благоје Нешковић-Михајло. Сама чињеница да су штампаријом руководиле истакнуте личности КПЈ, речито казује колико је пажње Централни комитет КПЈ посвећивао партијској техници.

До изградње куће на Бањичком венцу и почетка рада нове штампарије, партијски материјали штампани су на малој машини „бостон“, на ножни погон, која је била смештена у подруму куће Дане и Бранка Максимовића, младог брачног пара, који је био наклоњен Партији и спреман да јој пружи помоћ, и поред свих опасности и последица које су из тога

могле да проистекну. У овој штампарији у Улици краља Звонимира бр. 4 на Котеж-Неимару, штампана су четири прогласа и два броја „Комуниста“ и „Пролетера“.

Како се ратна опасност приближавала, Тито је тражио од Темпа да се штампарија смести на погодније и сигурније место, како би могла несметано и успешније да ради у условима окупације и оружане борбе. Тако је штампарија пресељена у кућу Цирила Жужека у Шумадијској улици бр. 187, где је радила све док ова кућа није узета за седиште Покрајинског комитета КПЈ за Србију, септембра 1941. године.

Нова кућа на Бањичком венцу, која је изграђена партијским новцем, била је готова за усељавање и монтирање штампарије јула 1941, када је већ била отпочела оружана борба против окупатора и домаћих сарадника. За закупца стана Партија је одредила младог лекара Мила Бошковића, који се после сгудија бактериологије у Болоњи, Фиренци и Бечу вратио у Београд уочи рата, и запослио се као асистент на Бактериолошком институту. Миле Бошковић је био погодна личност за овај посао. Пошто је дуже боравио у иностранству, био је непознат полицији у Београду, а као члан КПЈ, спреман на извршавање и најтежих задатака у предстојећој борби за национално и социјално ослобођење. Пошто је закупца стана пред суседима требало да буде миран и породичан човек, а Миле Бошковић је био нежењен, одлучено је да се као његова супруга у јавности прикаже Загорка Јовановић, студент медицине, која је одређена за секретара партијске ћелије у штампарији. Међутим, да би се овај договор реализовао, требало је обавити деликатан и тежак посао. Морала су се обезбедити документа: венчаница и лична карта на ново име, и то у условима када је Загорка као студент хапшена и била заведена у досије сумњивих. Због тога је требало изменити њено презиме и потпуно је легализовати, јер у случају полицијске контроле и претреса куће морала је да има документа са презименом Бошковић. Прво је од цркве добијена венчаница, а затим набављена лажна легитимација на име учитељице. Са тим документима Загорка је у кварту добила оригиналну личну карту и уредно уведена у општинске књиге као супруга др Мила Бошковића, па је почела да се појављује у суседству, чиме су евентуалне сумње биле отклоњене.

Трећи илегални становник куће била је Љубица Боновић, члан КПЈ, сестра Бранка Боновића. Она је пријављена као докторова кућна помоћница. За суседе све је било обично. У вили поред њих живи само млади брачни пар са девојком. Четврти и пети становник ове куће били су графички радници Бранко Боновић и Слободан Јовић, који су илегално становали и радили у штампарији. Као добри и нераздвојни другови још из времена када су као графичари радили у штампарији Задружног савеза, они су били погодне и одговорне личности за обављање специјалних партијских задатака, што су својим радом, борбом и жртвама показали.

Приликом усељавања у кућу и монтирања штампарије, унете су и веће количине хартије за штампање, боја, као и остали потребни материјал. Машине и електричне инсталације монтирали су Бранко и Слободан.

У штампарији је владао својеврстаи ред. На зидовима су биле окачене мапе на којима су обележаване промене на фронтovima, а око машина поређане књиге, радио-апарат, помоћу кога су праћене вести о ситуацији на Истоку и слушане емисије „Слободне Југославије“, два кревета, више конзерви меса и поврћа, двопек, канта за воду, неколико ручних бомби и три револвера.

Штампарија је почела са радом 1. августа 1941. штампањем првог броја Билтена Врховног штаба, који је изашао 10. августа. Директивне чланке за овај број Билтена написао је генерални секретар КПЈ Јосип Броз Тито, који је у то време становао у вили Ненадовића. „Овом послу у тајној просторији приступило се с великом радошћу. Била је то прва победа у самом седишту Гестапоа за Србију, у време праве хајке коју је водила београдска полиција, скривала се модерна штампарија Централног комитета, која је могла да избаци десетине хиљада летака дневно.“

Уношење материјала у штампарију и изношење из ње обављала је Загорка Јовановић, која га је у одређеној улици и у одређено време предавала Милади Рајтер, која је долазила да преда или узме материјал. Између Загорке и Миладе вршена је свакодневна обазрива размена писама и предавање рукописа за штампање. Ако није било никаквог материјала, састанак се завршавао виђењем, што је био знак да је на обе стране, и у штампарији и у експедицији, све у реду. Материјал је обично ношен у корпама, дечијим колицима или у зембилима за пијацу, који су посебно били погодни, јер у несташици намирница често се путовало и ван града за њихово набављање.

У циљу што бољег обезбеђења, често се у овом послу Загорки и ЈБубици, која се повремено у њега укључивала, помогли Бранко Максимовић, а ређе Боновић и Јовић. Они су ишли испред њих као нека врста извиднице и на сваком завијутку улице обавештавали да ли је пролаз слободан. То је уведено да би се избегло сретање на улици са полицијском контролом.

Одштампани текст пребациван је из штампарије у Јастину улицу број 9, где се налазила централна експедиција. Ову кућу су држали Оливера и Мирослав Парезановић, општински службеник. Из ове куће, део материјала је предаван техничарима Покрајинског комитета КПЈ за Србију, Славки Морић и Срби Букумировић, а оне су га предавале куририма окружних комитета и штабовима одреда. Други део материјала дељен је у Београду и упућиван у остале крајеве земље, пре свега у Хрватску, Војводину и Македонију, са којима су постојале уредније везе. Материјал за дељење по граду преносиле су Милада Рајтер и Елза Метерли. Дешавало се, када је то било потребно, да су леци по читавом граду били растурени за свега пола сата.

Током двогодишњег рада, од 1. августа 1941. до 31. августа 1943. године, у овој штампарији ЦК КПЈ штампана је велика количина разноврсног материјала. У овом периоду штампано је пет бројева Билтена Главног штаба Народно-ослободилачких партизанских одреда Југославије, седам бројева „Гласа“, „Пролетер“ за 1942. годину, брошура са збир-

ком чланака из „Борбе“, органа КПЈ, која је 1941. излазила у ослобођеном Ужицу, проглас ЦК КПЈ од 7. новембра, Проглас Првог заседања Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије — АВНОЈ-а, од новембра 1942, неколико прогласа ПК КПЈ за Србију (од 1. јула и 7. новембра 1942, од марта и 1. маја 1943. и окружница ПК КПЈ за Србију бр. 4), затим Проглас ЦК СКОЈ-а од 7. новембра 1942. и други прогласи и леци. Велики штампарски успех представљало је штампање Историје СКП(б), Основа лењинизма и Класе пролетаријата и партије пролетаријата. Осим тога, штампани су и многи реферати, наредбе и други материјали посвећени годишњицама међународног радничког и комунистичког покрета и октобарској социјалистичкој револуцији. Сав овај материјал штампан је у тиражу од више хиљада примерака.

Са каквим се одушевљењем, брзином и прецизношћу радило када је то било потребно, показује пример штампања Молотовљевог реферата одржаног 6. новембра 1942, поводом годишњице октобарске револуције. Радници у штампарији и партијска организација Београда испољили су тада примерну смелост и ефикасност. Реферат који је одржан око 19 часова 6. новембра, слушан је преко радија и стенографисан, а затим преведен, прекуцан и у току ноћи одштампан, тако да је 7. новембра ујутру за непуну два сата био подељен у свим крајевима Београда. Неки сведоци догађаја кажу да је реферат у форми летка био прилепљен на врата зграде специјалне полиције, чији су агенти били огорчени када су то видели, јер су били уверени да су потпуно ликвидирали партијску организацију и народноослободилачки покрет у Београду. После штампања и растурања овог реферата, Гестапо и полиција су коначно дошли до сазнања да се тајна штампарија налази у Београду. јер је само у њему могао тако брзо да се одштампа и подели. По техници штампе полиција је утврдила да је овај летак умножен у истој оној штампарији за којом трагају и која им задаје велике бриге и пред којом су немоћни.

У пролеће и лето 1942, услед провала у партијској организацији и тешког положаја у којем се нашао НОП у Србији, после повлачења њешвих главних снага у Босну, био је донекле смањен рад штампарије ЦК КПЈ. Тада је добијен задатак да се почне са умножавањем Историје СКП(б) која је у то време била неопходна литература за идеолошко изграђивање чланова КПЈ, СКОЈ-а и бораца. После припрема и договора о насловној страни књиге и другим техничким решењима, Бранко и Слободан су са одушевљењем пришли том послу и уместо за пет месеци, одштампали су је и припремили за експедицију за свега два месеца. Историја је због лакшег паковања и преношења издата у два дела. Слова насловне стране израдио је у дрвету Борђе Андрејевић-Кун, који је у штампарији становао четири месеца, а у њу је дошао из несигурног стана у чиновничкој колонији, где је боравио под именом сликара Антоновића. За потребе илегалног кретања и рада Кун је за време свог боравка у штампарији правио у дрвету прецизна клишеа за разне немачке исправе, печате, личне карте и друга документа. Уметнички је изрезао и посвету Првој пролетерској бригади која гласи: „Најбољим

синовима наше јуначке Шумадије! Херојима великог ослободилачког рата Србије! Јунацима који заставу народног ослобођења пронеше по свим земљама Југославије! Неустрашивим борцима, командирима, политкомесарима Прве пролетерске народноослободилачке ударне бригаде посвећују овај свој технички рад другови из неослобођеног дела Србије. Смрт фашизму — Слобода народу! Дођите! Ваша домовина вас жарко очекује."

Материјал штампан у штампарији ЦК КПЈ остављао је снажан утисак и имао је велики одјек код бораца и припадника народноослободилачког покрета, који су читајући га сазнавали да њихови другови у тешким условима окупације, прогона и терора раде и таква дела од непроцењиве вредности за изграђивање и подизање идеолошко-политичке свести и сазнања о циљевима народноослободилачког покрета.

Током 1943. дошло је до промена у животу људи који су радили у штампарији или сарађивали на њеним пословима. Још почетком јула 1942. одлуком ЦК КПЈ доктор Миле Бошковић, који је два пута позиван да се јави у Гестапо, морао је да напусти Београд под именом Винка Томашевића и да преко Загреба путује у Врховни штаб. Услед полицијских рација и поштрених прогона, из Београда је у пролеће 1943. отишла у партизане већа група илегалаца, међу којима и Загорка Јовановић, Брана Перовић, Владислав Рибникар, Борће Андрејевић-Кун, Милада Рајтер, Славка Морић-Парента и др. У штампарији су као илегалци остали Бранко Боновић и Слободан Јовић са новим станарима, власницима куће Даном и Бранком Максимовићем.

На свом путу за Врховни штаб др Миле Бошковић је доживео трагичну судбину. По доласку у Загреб био је смештен у стан у коме се налазила и Иванка Муачевић, коју су ударници Београда ослободили 1941. из болнице. Ту су чекали везу за одлазак у Врховни штаб. Како су на везу чекали неколико дана, Иванка је нестрпљиво, на своју руку, пошла у град да тражи везу и на улици наишла на агента који је препознао и ухапсио. Према пријави која је нађена код ње, полиција је изгледа дошла у стан и ухапсила Бошковића. Сви покушаји да се ослободи разменом за заробљене усташе, остали су без успеха. Прво је отеран у логор у Стару Градишку, а затим пребачен у Јасеновац у коме је убијен крајем 1944. године.

Штампарија ЦК КПЈ на Бањичком венцу бр. 12 престала је са радом 31. августа 1943. Тога дана Немци су саопштили свим станарима на Бањичком венцу да у року од три дана напусте куће у које ће се сместити немачки официри. У кућама је морао да остане сав намештај и други инвентар, који су Немци користили. У том веома кратком року за иселење из штампарије Бранко и Слободан су успели да изнесу малу штампарску машину „бостон", помоћу које су наставили рад у склоништу у згради у Крајинској улици бр. 24. Домаћини у овој кући били су Ратка и Милутин Благојевић са четворогодишњим сином. Крајем октобра 1943. по одласку Дане и Бранка Максимовића у партизане, Слободан Јовић и Бранко Боновић прешли су у Крајинску улицу 24, где су наставили са штампањем све до 28. јула 1944, када су откривени.

БОРБЕНЕ АКЦИЈЕ УДАРНИХ ГРУПА И НОВЕ ЖРТВЕ

Осетни губици које су истрпеле партијске и скојевске организације Београда и Земуна до средине 1942, имали су, измјеру осталог, негативног одраза и на борбену активност ударних група и појединаца. Мада је интензитет саботажно-диверзантских и других борбених акција био знатно мањи у односу на 1941. годину, ипак су у другој половини 1942. и 1943. ударне групе, формиране при организацијама и руководством КПЈ и СКОЈ-а, наносиле ударе окупатору и домаћим издајницима и на тај начин показивале да је ослободилачки покрет народа неуништив и да га никакве жртве и страдања његових најбољих синова не могу уништити, јер су уместо палих ступали нови борци.

Иако су се организације КПЈ и СКОЈ-а после свих провала, хапшења и страдања налазиле у веома тешком положају, није се престајало са извођењем разних саботажних и других акција. Једна од тих акција коју су извели ударници из Земуна, била је спасавање из Градске болнице Милке Бобинац, члана КПЈ, која је пре пребацивања у болницу била у затвору подвргнута најстрашњим мукама, али од ње нису ништа успели да сазнају, иако је познавала многе борце у граду. Ту акцију је припремао Стеван Дукић, секретар Месног комитета КПЈ за Земун, који је групи која је била задужена да изведе ову акцију рекао: „Ићи ћемо па макар и у по бела дана.“ Акција је изведена 5. јуна 1942. у време посете болесницима, када је у болници била већа гужва. Спасена Милка је бициклом пребачена у стан Саве Мухића у Караматиној улици, а одатле у први сумрак одведена у Дунавску улицу, где се налазила сигурнија илегална база.

Спавање Милке Бобинац имало је изванредан одтек у граду, посебно код припадника и симпатизера НОП-а, што је усташе и Гестапо још више разбеснело и озлоједило. Свакодневно су по улицама Земуна организовали раците и хапсили људе. Само неколико дана после избављења из болнице Милке Бобинац, пао је у руке немачке полиције Стеван Дукић. Случајним сплетом околности изненада је у руке немачке полиције пао оват поекаљени бопац. Возећи бицикл преко раскрснице код евангелистичке цркве, Стеван је налетео на немачког полицајца и оборио га. Како код себе није имао пиштољ, већ више важних забележака, оставио је бицикл и наставио да бежи према птапи. Одмах је за њим потрчао оборени полицајац, који је позивао пролазнике да га ухвате. Нико од грађана се није на то обазирао, осим издајника Тоше Цветковића званог „Баја“, који је препречио пут задиханом Дукићу, ухватио

га и држао све док иису иристигли полицајци, који су га на улици толико претукли да су га изнемоглог однели у затвор, где су наставили са мучењем. Пет дана и пет ноћи непрекидно су га мучили, да би му изнудили тражена признања. Када то нису успели, у ноћи између 20. и 21. јуна 1942. инсценирали су његово самоубиство вешањем.

Кратко време после Дукићеве смрти, ударна група Среског комитета КПЈ убила је 5. јула 1942. издајника Тошу Цвековића на истом месту на којем је он ухватио и предао полицији Дукића. Одмах после ове акције партијска организација објавила је проглас у коме је становништво Земуне и околине обавештено о освети.

И у Београду све је теже било активистима НОП-а, јер су их не само окупатори и њихови сарадници откривали, него и бивши чланови КПЈ и СКОЈ-а који су постали агенти. Тако је Тенко Далвовић 13. јула препознао у Улици Станоја Главаша Даницу Каришић-Данку у тренутку кад је очекивала објаву од Душана Татића да иде у одред. Одведена је као и други у затвор специјалне полиције у Бушиној улици, где су јој пребили десну ногу, повредили бубреге и изазвали напрелину кости на једној руци, због чега је одведена у болницу, те опет мучена али ништа није признала о свом партијском раду.

Почетком августа 1942. у близини Коњичке школе у Земуну, ударници Милан Узелац и Борће Коларић убили су једног немачког официра и запленили његово оружје.

По налогу Среског комитета КПЈ за Земун, ударна група комуниста, коју су сачињавали Бранко Плећаш, Сава Мухић, Драган Рајнпрехт, Димитрије Марчетић и Раде Судат, ослободила је септембра 1942. из болнице Емилију Јакшић, свршеног матуранта гимназије, члана рејонског руководства СКОЈ-а, која је после трећег хапшења била готово до смрти претучена.

Октобра 1942. ударник Лазар Саватић убио је код земунског парка агента Мошковића.

Ударне групе у Београду изводиле су борбене и саботажне акције. Тако је 27. јуна 1942. у 20 часова, у близини Калемегдана, непознати ударник пуцао на једног немачког војника. Том приликом ударник је био ухваћен.

Средином августа исте године једна ударна група извршила је диверзију на немачки возни нарк у Гробљанској улици. Том приликом уништен је један камион и троја запрежна кола. Ова акција је успела уз помоћ припадника народноослободилачког покрета који су радили у Пожарној команди, јер нису одмах предузели мере за гашење пожара.

Осим борбених, ударне групе су изводиле и акције којима су прибављана техничка средства и други материјали неопходни за успешно деловање народноослободилачког покрета. Тако је једна група са територије Мостар-Сава, средином 1942. из организације ТОГ изнела гештетнер и писаће машине, које су затим послате на коришћење Јастребачком народноослободилачком партизанском одреду. Ова група је успела да набави 50 бланко потписаних личних карата и 100 комада пропусница за унутрашњост, које су коришћене за илегалце у граду и за одлазак људи из града у НОП одреде.

У неким предузећима у којима су и даље деловале организације КПЈ настављено је са саботажама, које су се испољавале у разним видовима. Тако су у Фабрици мотора у Раковици комунисти непрестано сипали песак у моторе које су оправљали, а приликом доласка на посао уписивали су имена и оних радника који тога дана нису долазили на посао.

Иако је агитационо-пропагандна делатност умногоме била смањена у односу на 1941. годину, у овом периоду је настављено исписивање парола, чији је садржај одражавао борбени карактер народноослободилачког покрета. Према Билтену број 246 Обавештајног одсека Команде Српске добровољачке страже од 17. децембра 1942, на Вождовцу су 16. децембра изјутра у улицама Војводе Степе, Краља Владимира, Новаковој и другим освануле на зидовима кућа пароле: „Смрт фашизму“, „Живео СССР“, „Доле фашизам“, „Живео Стаљин — доле Хитлер“ и друге. Пароле су биле стручно и естетски написане.

У Земуну и земунском срезу постигнути су значајни резултати у формирању нових и учвршћивању постојећих месних десетина и диверзантских група. Скоро свака партијска ћелија имала је две-три ударне групе. Нека села су имала и по 4 месне десетине, као што су Деч и Шимановци. У њима се вршила политичка припрема људства за партизанске одреде, сакупљани су подаци о непријатељу, оружје, војничка опрема и санитетски материјал.

За разлику од 1941. године, када су комунисти, скојевци и чланови месних десетина били искључиво оријентисани према партизанским одредима у Србији сада су они одлазили у партизанске одреде на Фрушку гору, са којима је успостављена веза од марта 1942. године, Већ у јулу 1942. било је 80 бораца из Земуна и околине у сремским партизанским одредима. Срески комитет КПЈ захтевао је да се они групнују у Земунску чету која би дејствовала јужно од комуникације Земун—Рума и Рума—Шабац до реке Саве. У тој акцији посебно су се истакле месне десетине у селима земунског среза, које су јула и августа 1942. заједно са народом и борцима Фрушкогорског и Подунавског НОП одреда, водиле велику битку за летину под паролом „Ни зрна жита окупатору!“ и „Сакупљајмо наше жито за своју исхрану и исхрану храбрих партизана!“ На „државним имањима“ и имањима домаћих Немаца, који су били у служби Трећег Рајха, усташа и издајника, горело је у многим ноћима жито и воћене су борбе са посадама које су обезбеђивале жетву и вршидбу. „... Не прође ни један дан и ни једна ноћ — пише 5. августа окружни руководилац немачке народне групе за источни Срем — да се не догоди неколико препада или наљевина најразличитије врсте... Иницијатива се налази у рукама бандита. И они ће ту иницијативу задржати у својим рукама тако дуго док не дође до планског и радикалног чишћења...“

На основу директиве Окружног комитета КПЈ за Срем, издвојене су половином јула 1942. године из Фрушкогорског одреда три десетине, а из Подунавског 45 бораца, који се спуштају са Фрушке горе на терен земунског, старопазовачког и румског среза. Једна група бораца из Подунавског одреда са Драганом Рајнпрехтом долази на територију земунског

среза, док две десетине Фрушкогорског НОП одреда дејствују у румском и на граници земунског среза. Из те две десетине као језгра и месних десетина и румског и земунског среза настао је Посавски НОП одред који је до прве половине августа 1942. нарастао до 60 бораца, подељених у три вода. Између 28. и 29. августа у шуми „Марића беговина“ извршена је реорганизација Посавског НОП одреда и образоване су три чете са по 50 бораца, а штаб одреда су сачињавали командант Милан Степановић-Матроз, политички комесар Воја Јовановић-Тома и заменик политичког комесара Милан Веселиновић-Фећа.

Још пре формирања овог одреда месне десетине су извеле више мањих акција, као што су сечење телефонско-телеграфских стубова, уништавање трансформатора, разне врсте акција за набавку оружја и отпочеле битку за летину. Цео земунски срез био је захваћен овом акцијом, односно нападима на непријатељске посаде које су обезбеђивале жетву и вршидбу. Уништаване су вршалице и косачице, паљено је жито које се није могло склонити.

Поред акција за скупљање жетве, месне десетине и борци партизанских одреда нападали су непријатељске посаде и уништавали општинску власт. У ноћи између 28. и 29. јула извршен је напад на жандармеријску посаду у Шимановцима. Том приликом заробљено је 5 жандарма и заплењено 11 пушака, 3.000 метака, 15 бомби, 2 пиштоља и сва опрема. Дан касније, нападнута је у селу Прогар жандармеријско-домобранска посада која је држала у затвору групу ухапшених активиста народноослободилачког покрета. Како овај напад није успео, поновљен је 8. августа, и том приликом била је спаљена општинска архива и око 30.000 кш „државног“ сена. Ноћу између 5. и 6. августа извршен је напад на 10 усташа и 22 домаћа Немца. Спаљена је општинска архива, уништени су уређаји на пошти и заплењене веће количине колонијалне робе. Три дана после ове акције у село је упала једна јединица немачке војске и ухапсила 22 становника.

Почетком септембра партизани су извршили успешан напад на немачко-усташку посаду у селу Ашања и убили председника општине и три петоколонаша, који су се до тада истicali у борби против НОП и у злостављању народа.

Све ове и друге акције доприносиле су распламсавању антифашистичког расположења код народа и очувању и појачавању његове спремности за борбу. Већ половином 1942. НОП у Земуну и околини добио је масовну друштвено-политичку основу.

У циљу онемогућавања даљег пршења устанка у Срему, а тиме и у земунском крају, Немци и усташе су од 13. до 17. августа 1942. извели офанзиву на Подунавски и Фрушкогорски НОП одред. У овој офанзиви погинуло је и рањено преко 50 бораца. Међу погинулима налазио се и студент ветерине из Земуне Павле Зарић-Кинг, комесар чете.

Поред војних акција, Немци и усташе су вршили репресалије над становништвом села земунског среза и у граду Земуну. Те су репресалије постале нарочито окупационе и бројне када је у Земун дошао усташки виши редарствени повереник

Виктор Томић, са задатком да „уишти све непријатеље НДХ и новог европског поретка“.

Акција против НОП-а, коју је организовао Томић и која је почела 10. августа 1942, била је посебно брутална. За свега неколико дана ухапшено је у Земуну и околини око 200 људи: радника, сељака, ћака, студената, чланова КПЈ, и СКОЈ-а, родољуба и активиста; Срба, Хрвата, Словенаца, Словака, Мађара, и Немаца активиста. Због издаје и провокативног држања неких ранијих активних припадника НОП-а — Славољуба Јовановића, Саве Темеринца и Владе Дебелог, ухапшено је нових 200 углавном омладинаца, тако да је у овој акцији у руке усташа и Немаца пало око 400 родољуба. Шеф земунске полиције Чукман и шеф политичког одсека Рета, као и агенти Вркљан и Рукавина, нарочито су се окомили на СКОЈ, с циљем да га ликвидирају. Полиција је упадала у куће, хапсила омладинце и у затвору их мучила, тражећи од њих да открију своје другове, партијске и скојевске везе и њихова руководства. Већина ухапшених издржала је све страхоте мучења и није одала никога.

417

Знатан број ухапшених у овој полицијској рацији убијен је у Земуну, а већи део предат је Покретном преком суду у Вуковару. Без утврђених доказа, јер ништа нису признали, суд их је прогласио кривим — „једни да су били чланови реорганизоване комунистичке организације СКОЈ, те да су као такви подијељени у петорке, одржавали састанке, на којима су се читали комунистички летци, те величала борба Совјета и партизана, а други су били чланови партизанских десетина, те положили партизанску заклетву, позивали остале, да се не одазивају позивима у војску, скривапи у својим кућама познате одметнике, те да нису пријавили властима друге познате њм комунисте, као и њихов противдржавни рад ...“

Оптужени су осуђени од Покретног преког суда на смрт или су упућени у логор, где је већину снашла иста судбина, а врло мало их је било ослобођено.

Ни ове мере Виктора Томића, односно усташке власти и Гестапоа, нису могле и поред великих жртава које је претрпео НОП, да онемогуће његов даљи развој и нове акције младих ударника, јер није било дубље провале и разарања организација, па су структуре Партије и СКОЈ-а наставиле са активношћу. До тог тренутка Партија и СКОЈ ностали су довољно снажни и распрострањени, да је полиција са њима тешко излазила на крај. Том приликом, половином августа, био је ухапшен члан Среског комитета Мирко Тепавац и група скојеваца, па је дошло до промене у Среском комитету СКОЈ-а; нови чланови су били Ранка Божовић и Љубица Стублинац.

У Земуну је настављена борба против окупатора и његових домаћих слугу. Ударници су убрзо ликвидирали издајнике и провокаторе Славољуба Јовановића, Саву Темеринца и Владу Дебелог, агента Гестапоа и вратара на капији „Икаруса“, и друге.

ГУБИЦИ РУКОВОДЕЋИХ ПАРТИЈСКИХ КАДРОВА

418

Ударне групе у Београду припремале су се у лето 1942. за обрачуи са неким бившим члановима КПЈ и СКОЈ-а, пре свега са Бранком Мишковићем-Блихером и Тенком Далвовићем, који су се у време хапшења и саслушавања ставили у службу полиције и као њени агенти нанели велике штете народноослободилачком покрету, потказивањем и хапшењем својих ранијих партијских другова. У току септембра 1942, када су отпочеле припремане акције за ликвидирање агената полиције — бивших чланова КПЈ и СКОЈ-а, дошло је до нове провале и хапшења чланова руководства рејонских и месног комитета КПЈ, као и комуниста који су активно радили на разним партијским пословима.

Већ почетком септембра 1942. специјална полиција је сасвим случајно успела да открије руководство IV рејонског комитета КПЈ Милицу Милојковић, Данила Јањатовића и Рудолфа Јонтовића-Пишту. Најпре је на Каленића гувну 4. септембра ухапшен Живан Стојковић, фризер, члан партијске организације Миодрага Николића, који је одговарао за технику и агитационе групе у тренутку кад је од више везе примао материјал. Обоје су покушали да беже, али је Стојковић био на три места рањен и ухапшен. Истог дана ухапшен је секретар његове партијске јединице Миодраг Николић и Вујица Живанчев, зидар, члан КПЈ задужен за народноослободилачки фонд, који се такође лоше држао и помогао у хватању своје више везе у Народноослободилачком фонду Данила Јањатовића, а Миле Иватовић, који је ухапшен између 5. и 6. септембра, изјавио је у полицији да 6. септембра у 10,25 у Далматинској улици има састанак са вишом везом. Са њим су на тај састанак кренули полицијски агенти Јован Витас и Бранко Мишковић и у сусрет им је дошла на углу Далматинске и Станоја Главаша Милица Милојковић, мала плава девојка од 18 година. Кад су покушали да је ухапсе бацила је бицикл којим је дошла на Витаса и почела да бежи. Витас је пуцао из револвера и она је издахнула на улици. Касније је „Глас“ писао о овом убиству под насловом: „Осветимо пале родољубе.“ Укупно је у овој провали ухапшено 11 лица. Приликом хапшења Данила Јањатовића, типографа, 9. септембра дошло је до гушења са полицијом. Он је голорук покушао да се супротстави наоружаним полицајцима, али је тешко рањен и пренесен на лечење у болницу. Кад је мало залечен, полиција га је 5. новембра саслушавала и мучила избивши му око, али ништа није одао сем уобичајених генералија. Његов записник је потпуно празан. Поново је био вра-

ћен на лечење и кад му је 6. децембра 1942. саопштено да је опорављен и да ће доћи да га воде у специјалну полицију, ушао је у клозет и обесио се о завој. Од чланова IV рејонског комитета једино је успео да се спасе бекством Рудолф Јонтовић и Лисјак га је послао у партизанске одреде у Срему. Далеко већу провалу изазвало је убиство Јелене Матић, бившег члана КПЈ која је била ухапшена 23. јуна 1941, затим провела извесно време у Бањичком логору до новембра 1941. и одатле пуштена. ПК је на њу сумњао да је за време боравка у затвору и логору одала неке чланове Партије, поготову што се виђала са некима од познатих сарадника окупатора. Због тога је МК КПЈ одлучио да се Јелена убије „као шпијун у партији и непожељно лице.“

419

Ову одлуку почетком септембра Илији Мргићу, крзнарском раднику и члану КПЈ, саопштио је Ратомир-Раша Белмаш, који је заједно са Радивојем Божићем био члан II рејонског комитета КПЈ и задужен да води ударне групе. Он је Мргића припремао од јуна 1942, обезбеђујући му станове преко Матије Бућана и дајући му новац за живот. Све припреме око атентата извршио је Белмаш, и 17 септембра предао је Мргићу војнодржавни револвер и показао му како се њиме рукује и упознао га са још двојицом ударника са којима је требало да изврши задатак.

Следећег дана двојица ударника кренула су у стан Јелене Матић у Улици Алексе Ненадовића бр. 3 и представила се као полицијски органи, а један је остао пред вратима као обезбеђење. Атентат је извршен невешто хладним оружјем, тако да им се Матићева отела и скочила кроз прозор на улицу, где је и издахнула. Међу присутним на улици који су посматрали овај призор затекла су се и два жандарма који су пошли у потеру за ударницима и Мргић је ухваћен, после удара каменом у потиљак. У полицији је одмах подвргнут мучењу, па је одао своју вишу везу Радивоја Божића, чиновника пензионог завода и члана II рејонског комитета КПЈ, са којим га је довео у везу после мартовске провале члан МК Стеван Јовичић.

Божић је ухапшен 19. септембра и убрзо је открио своју вишу везу Мирјану Обрадовић (Буку Динић) члана МК, јер је знао само њено илегално име, која је била истовремено и секретар II рејонског комитета КПЈ, а чланови Радивоје Божић, Никола Настасовић и Ратомир Белмаш. Осим тога, одао је и две партијске организације које је формирао по налогу Буке Динић. Партијска јединица којој је секретар био Жарко Катанић, приватни чиновник, обухватала је радом по линији Народноослободилачког фонда 225 људи. Организацију сачињавали, поред Катанића, Јулијана Манић и Божа Богдановић. Другу партијску јединицу коју је имао на вези Радивоје Божић сачињавали су Теодора Јончаревић, секретар, и чланови Матеја Бућан, Терезија Венц-Јанковић и Анка Петковић. Нису били ухапшени само чланови КПЈ, него и већина станодаваца, који су их крили у свом стану.

У току ове истраге откривен је и Војислав Илић, банкарски чиновник, бивши члан КПЈ и један од оснивача средњошколског комунистичког покрета уочи другог светског рата и партијски руководиоца у Београду у првим месецима оку-

пације. Илића је полиција проишла у собици на мансарди куће у Улици Гундулићев венац бр. 39 код Зоре Стојановић, члана КПЈ, која је држала курирску везу између Војислава Илића и Ратомира Белмаша и Мухарема Чехића, који су преносили поруке и писма од Воје Илића преко Радивоја Божића и Буке Динић до ПК КПЈ и обратно, у време кад је од стране Партије ислеђиван Илићев случај. Наиме, Илић је због неких неслагања и неповерења од стране ПК КПЈ још октобра 1941. послат на слободну територију у Чачак. Приликом повлачења партизанских одреда из Србије он се са Веселинком Малинском вратио у Београд, одакле је покушао са њом да се пробије у Македонију. Кад то није успео, ПК га је упутио за члана ОК КПЈ за Крушевац. Међутим, због деконспирације приликом боравка у Нишу смењен је са те дужности и одређен да иде у одред. Он је то одбио да учини, јер је још 1941. у Београду сломио ногу и на своју иницијативу се вратио у Београд, где га је ПК због неизвршавања директива искључио из Партије. Полиција је успела да га сломе и он је највећим делом признао свој партијски рад.

У току истраге 21. септембра 1942. ухваћена је и Нада Мајданић, коју је провалио Матеја Бућан, чији се партијски задатак састојао у томе да проналази илегалне станове за комунисте које је знала полиција. На полицији Мајданићева је била поменута као помоћник рејонског техничара још у мартовској провали, али је тада успела да се сачува у становима које јој је Бућан обезбеђивао. Мајданићева је имала слабо држање приликом саслушања. Одала је полицији многа лица са којима је долазила у додир у партијском раду, као и нека лица која нису била обухваћена партијским радом, и постава сарадник полиције. Међу првима је провалила Слободанку-

BEKANNTMACHUNG

In letzter Zeit haben sich die Fälle, dass im öffentlichen Dienst der serbischen Regierung stehende Personen wie Bürgermeister, Angehörige der Staatwache und der Freiwilligenverbände wegen ihres Dienstes überfallen, verschleppt oder getötet werden, dass Beamte und Angestellte insbesondere Bürgermeister ihr Amt niederlegen und entlaufen, dass nach Überfällen öffentliche Gebäude und Lebensmittelvorräte verbrannt und Staatsregistrierungen wie Eisenbahnen, Telefon- und Telegraphenverbindungen zerstört oder beschädigt werden.

Alle diese Vorkommnisse haben wie aus der Feindpropaganda ersichtlich ist den Zweck, ohne Rücksicht auf die unausbleiblichen Folgen für das serbische Volk Unruhe und Schrecken im Lande zu verbreiten, die Ordnung zu stören und die Interessen der Deutschen Wehrmacht zu schädigen.

Ausgeführt werden diese Verbrechen durch Anhänger des Draža Mihajlović und durch Kommunisten.

Diese Elemente können aber nur dann zur Wirkung kommen wenn sie im serbischen Volk Deckung finden.

Verantwortlich für die Verhinderung solcher Verbrechen ist daher das serbische Volk. Zur Anerkennung dieses Bedürfnisses wird daher folgende bekanntgegeben:

1. Alle im öffentlichen Dienst stehenden Personen sind bei der Ausübung ihres Dienstes unter deutscher Schutz gestellt.
2. Für die Verwundung einer im öffentlichen Dienst stehenden Person werden 5. für die Tötung 10 Geiseln erschossen, wenn die Verwundung oder Tötung in Ausübung ihres Dienstes oder wegen desselben in verbrecherischer Absicht erfolgt.
3. Gemeinden, deren Bürgermeister ermordet oder castriert werden und heftige Straftaten stellen, sowie Gemeinden, deren Bürgermeister castriert oder ihr Amt niederlegen, werden unter Zwangsverwaltung gestellt. Für sie wird ein kommunistischer Bürgermeister eingesetzt, für den die Kosten die Gemeinde zu tragen hat.
4. Bürgermeister und andere Personen der öffentlichen Dienstes die ihr Amt unbegründet niederlegen und damit Sabotage verüben werden standrechtlich verurteilt, ihr Vermögen beschlagnahmt und ihre Familien in ein Lager überführt.
5. Für jeden Fall von Eisenbahnsabotage, Zerstörung von Brücken, Nachrichtenverbindungen und industriellen Anlagen werden bis zu 100 Geiseln erschossen.

gez. BADER
Edw. General a. D. in Serbien

Belgrad, den 25. November 1942.

САОПШТЕЊЕ

У ПОСЛЕДЊЕ ВРЕМЕ УЧЕСТАЛИ СУ СЛУЧАЈЕВИ:

да се лица која се налазе у јавној служби Српске владе, као што су претседници општина, припадници државне страже и добровољачких одреда, нападају, одводе или убијају због службе коју врше;

да чиновници и комисионари, а нарочито претседници општина, доду остани на службу и побегу; да се послат напред укидају јавни испрати и заклет ђакарини, разарају и потпуно уништавају постројења као што су железнице, телефони и телеграфне везе.

Сви овакви делима, што се из непријатељске пропаганде види, циљ је да се без обзира на неизбежне последице по српски народ, изазову у земљи немир и забуна, да се поремети ред и изазове таква интересна и политичка оружане силе.

Овај значајни кривац престално ДРАЖЕ МИХАЈЛОВИЋА и комунисти.

Они пак елементи могу имати успеха само ако налазе подршку у српском народу. Према томе је српски народ обавезан и дужан да спречи оваква злочина.

У циљу истребљења овог балканског злочина се следеће:

1. Сва лица која се налазе у јавној служби стављају се за време вршења своје дужности под немачку заштиту.
2. У случају да лице које се налази у јавној служби буде рањено, стрељано се 5 тоаца, а у случају убиства 10 тоаца, ако је рана или убиство уследило у злочничкој намери за време вршења дужности или због вршења исте.
3. Општине, чији претседници буду убијени или одведени, а не поставе замену, као и општине, чији претседници побегну или напусте своју дужност, ставља се под присилу ујаву. У таквим ће се општинама поставити комисири, чије ће трошкове сносити општина.
4. Претседници општина и друга лица у јавној служби, која безразложно напусте своју дужност и тиме изврше дело саботаже, биће проглашена по провинцима. Преког суда, њихова имовина конфискована а њихове породице одведене у логор.
5. За сваки случај саботане на железницама, разарања мостова, обавештајних веза и индустријских постројења стрељаће се до 100 тоаца.

BADER, c. p.
Kommunistischer Propaganda in Jugoslawien u. Serbien.

Бадерово Саопштење од 25. XI 1942. о заштити квислиншких службеника

-Данку Савић, која је са Славком Морић радила у техници 11К КИЈ за Србију, односно извршавала курирске послове, а ухапшена је у ноћи између 26. и 27. септембра, успевши претходно да сакрије Славку Морић. Иако није била директно у вези са Данком, Мајданићева је сазнала о њеном раду преко Белинке Соларић, која се дружила са обе.

У вези са истрагом над Радивојем Божићем, 3. октобра ухапшен је Мухарем Чехић, кројачки радник који је био секретар Једне партијске јединице, коју је формирао Ратомир делмаш од Павла Јовановића и Зоре Селаковић, а затим је Чехићу предао и Наду Мајданић. Чехић је изјавио у полицији да држи на личној вези познатог организатора ударних група Гатомира Нелмаша и да са њим има састанак 5. октобра у 2 часа код Шесте мушке гимназије. Наведеног дана изашао је Чехић на састанак у пратњи полиције и састао се са Белмашом. Вероватно да му је Чехић саопштио да је довео полицију, јер чим се од њега одвојио Белмаш је извадио револвер и извршио самоубиство. Како је као илегалца станао код Љубице Мартиновић у Улици миријевски пут 85, и у плетарској радионици Стевана Чолића у Палмотићевој улици, то су и они ухапшени, мучени и осуђени на смрт.

У току истраге над групом комуниста са другог партијског рејона извршена су суочења између Радивоја Божића, Зоре Стојановић који су признали своју активност и Буке Динић, која је ухапшена 20. септембра. Ш1 саслушању и суочењу Јвука је одрицала било какву партијску активност, чак није признала ни своје право име, па је у току истражног поступка и касније у логору вођена као Мирјана (Јбрадовић. Ириком саслушања полиција је применила све знане методе мучења да је сломи. Између осталог, поломили су јој ноге и руке, била је потпуно деформисана, јер су је тукли жилом по неколико сати, а затим је вешали стављајући јој главу између ногу и везујући руке и ноге ланцима. После дугог испитивања и мучења у полицији, иследник је морао затварајући празан Букин досије да напише: „И поред свих средстава која смо применили, није хтела да призна ни своје право име. Бодимо је као Мирјану Обрадовић, а знамо да није то. На саслушањима с другим ухапшеницима, говорила је само: ја их не познајем! То је све што је пристала да каже."

Скоро истовремено дошло је и до провале и на првом партијском рејону. Сасвим случајно 14. септембра похапшена је партијска организација у Заводу за израду новчаница коју су сачињавали Драгутин Бабић, графички радник, секретар, и чланови Драгутин Марковић, АнВелка Косановић и Милица Јукић болничарка. Како је виша веза за ову организацију као члан првог рејонског комитета КПЈ био Миленко Грбић, то је и он откривен и ухапшен 26. септембра, а следећег дана одвео је полицију на састанак са Александром Мартиновићем, машинистом, који је ухапшен 27. септембра. И на крају, 28. септембра изјутра, на једном партијском састанку у Улици војводе Глигора, ухапшен је Василије Ивановић, инжењер, секретар првог партијског рејона. Приликом хапшења покушао је бекство, па је полиција употребила оружје и тешко га ранила. Код њега је пронађен „важан комунистички пропагандни материјал", који је потврдио већ откривену чињеницу

да је Ивановић виши партијски функционер. Пребачен је у Општедржавну болницу где је извршена над њим операција, али је умро од задобијених рана 29. септембра.

Мартиновић је одао две партијске организације у фабрици шећера и међу обалским радницима, а Грбић три партијске организације Завода за израду новчаница, у Министарству привреде, пољопривреде, шумарства и просвете и ћелију саобраћајних чиновника. Из организације у фабрици шећера ухапшени су Лепосава Михајловић-Опица, инжењер хемије, секретар ћелије, Јован Јоксимовић, студент. Милош Жак, радник и Тома Јаковљевић, радник. Из ћелије обалских и графичких радника Раденко Милосављевић, секретар, и чланови Никола Божић, обалски радник, Мићо Бастаја, радник, и Јован Паунеску, графички радник. Из Завода за израду новчаница, како смо већ навели, највећи број чланова КПЈ похапшен је 14. септембра, а нешто касније Зора Живковић студенткиња, и Олга Павловић, графичка радница. Из министарства ухапшени су: Нада Димитријевић, чиновник Министарства просвете, Боривоје Чопорда, Јанко Сернец и Марија Стефановић из Министарства привреде. Из организације саобраћајних чиновника у затвор су доспели Никола Кучековић, чиновник Министарства саобраћаја, Милутин Костић, чиновник Дирекције државних железница, Бранислав Јовановић и Тодор Тодоровић, железнички чиновници.

Ову провалу на првом и другом партијском рејону полиција је водила као „комунистичку терористичку групу Радивоја Божића и Илије Мргића“, из оквира које је ухапшено и конфинирано 71 лице. Полиција је била у заблуди кад је Војислава Илића третирала као члана ПК и Василија Ивановића као секретара МК, док су Буку Динић и Радивоја Божића узимали као чланове другог рејонског комитета, а Грбића и Мартиновића првог рејонског комитета.

Кад је завршена истрага, сви ухапшени су разврстани у три категорије. У прву категорију сврстани су и касније убијени: Илија Мргић, крзнарски радник, члан КПЈ, Жарко Катанић, приватни чиновник, члан КПЈ, Теодора Јончаревић бивша чиновница Пошганске штедионице, члан КПЈ, Драгутин Бабић, графичар члан КПЈ, Мухарем Чехић, кројачки радник, члан КПЈ, Јован Паунеску, типограф, члан КПЈ, Матија Бућан трговачки помоћник, члан КПЈ, Зора Селаковић, кројачица, члан КПЈ, Верослава Јанићијевић, дневничар, члан КПЈ, Ратомир Филиповић, бивши чиновник члан КПЈ, Милош Жак, машински бравар члан КПЈ, Петар Ножинић, настојник зграде, симпатизер КПЈ, Бура Јлињак, фризерски мајстор, симпатизер НОП-а, Божа Богдановић, благајник министарства финансија, члан КПЈ и Радивоје Божић, који је касније упућен на рад у Немачку, укупно 15 затвореника; у другу категорију 21, за боравак у логору до годину дана 1, за боравак у логору до 6 месеци 10 и до 3 месеца 2 заточеника.

И у Земуну почетком октобра 1942. било је хапшења. Тада је пао у руке полиције земунски ударник Сава Михаић, кога су 7 дана мучили и саслушавали тражећи од њега да ода имена ударника који су ослободили Емилију Јакшић. Агенти су непрекидно питали: „Ко ти је била веза? То хоћемо и ништа више!“ Последњим напрезањем снаге, пошто је био стра-

ховито измрцварен и испребијан, Мухић им је одговорио: „Моја веза је Југославија!“ Сава Мухић је издахнуо у земунском затвору од последица мучења. Зверска мучења у полицији издржао је и ударник Душан Маћерчић, који је ухапшен приликом неуспелог покушаја атентата на усташког агента Ракића. Заједно са другом из затвореничке ћелије, Маћерчић је успео да побегне из затвора и оде у партизане, где је 1942. погинуо у борби са усташама и Немцима на Фрушкој гори.

У току тзв. септембарске провале једино је био поштеђен трећи рејонски комитет КПЈ и партијске јединице на овом рејону. Међутим, са хапшењем Миодрага Јовановића, чиновника градског поглаварства и секретара једне ћелије КПЈ на Дорћолу, 24. октобра 1942. почело је да се одмотава клупко провале и на овом рејону. Јовановић је открио своју вишу везу Милоша Петровића, дреера, члана, а негде се помиње да је био секретар трећег рејонског комитета КПЈ, који је одавао утисак сервилног и површног човека. Он је открио партијску јединицу Радмиле Милановић Шнајдер, која је ухапшена 27. октобра са Драгомиром Станковићем-Брацом, приватним намештеником, чланом КПЈ који је био задужен за народноослободилачки фонд. Обоје су подвргнути „специјалном поступку“, што значи страховитим мучењима. Радмила Милановић-Шнајдер издржала је све тортуре, па и суочење са Милошем Петровићем, када је одбила да призна да га уопште познаје и тврдила да није члан КПЈ. Полиција је могла само да констатује: „Није хтела да призна, већ само ћути“, па је разврстала у прву категорију почетком децембра. Драгомир Станковић је претучен у затвору, губио је свест па је упућен у болницу 2. новембра, где је после два дана умро. У току истраге ухапшен је и Јосип Кисељак, радник дирекције трамваја и осветљења и техничар трећег партијског рејона, на основу пријаве радника Ненада Јуришића да 1. новембра има састанак са вишом везом. На састанак је изашао агент Милан Дахмјановић и ухапсио Кисељака, који се у затвору изузетно добро држао, а кад су мучења постала несносна, прогутало је отров. Упркос интервенцији лекара убрзо је умро.

У вези са провалом Милоша Петровића крајем октобра и почетком новембра 1942. ухапшено је 12 лица. У току новембра откривене су још две мање групе активиста НОП-а, од 7 лица који су припадали Вери Радосављевић и Љубици Стокић.

Знатно већа била је група Мије Бошњака, секретара и члана КПЈ, кад је половином новембра и почетком децембра откривена партијска јединица коју је формирао Ратомир Белмаш, а сачињавали су је: Светислав Иурчић, Стеван Чолић, плетар, Јован Комненовић, Мија Бошњак и Вида Малешевић, која је кувала храну за више илегалаца, а Белмаш обезбеђивао новац. Из ове групе чланова КПЈ и сарадника ухапшено је 18 лица.

Почетком децембра 1942. откривена је група Живе Мијатова и Буре Јовановића који је већ био отишао из Београда, односно канал за везе са Војводином, који је ишао преко ове групе. Тада је ухапшено 7 лица. Истовремено је откривена партијска организација коју је на вези држао Рудолф Јонто-

вић-Пишта ире одласка у одред, а коју су сачињавали Милош Араћаиски, Милан Јеверичић, Михајло Митић, Војислав Јовановић, ученик средњотехничке школе, и Корће Вијановић браварски радник. Укупно је ухапшено 12 лица, од којих су три били секретари паргилских ћелија.

Још од мартовске ировале 1942. полиција је трагала за Јосипом Јвенковићем-Бепом, чиновником Министарства пошта и чланом КИЈ. Ун се крио заједно са Војиславом Бучковићем, композитором, који је још 1941. Оио израдио склониште у кући породице своје жене Фани Политео, у Улици Саве Текелије 4. тџихово стално место боравка открио је Војислав Тутуновић, па је група агената полиције ноћу 24. децембра упала у купу где су се крили, али су Вучковић и Бенковић успели да се повуку у склониште. глешто је полиција одвела његову жену, Бучковић и Бенковић су изашли из склоништа у двориште са намером да промене место боравка, али је полиција Оила поставила заседу и чим је приметила нешто сумњиво у дворишту отворила је ватру и ранила Бучковића на 8 места, док је бенковић пооегао. У затвору у Бушиној улици 13учковић је заједно са женом подвргнут разним врстама мучења, тако да су обоје после кратког времена умрли приликом пребацивања у притвореничко одељење Општедржавне болнице. Коначно је /о. децембра 1У42. полиција успела да ухапси Бенковића кад је наишао на заседу у стану Војислава Тутуновића, електричара, у Далматинској улици 92 а. Бенковић је покушао да бежи, али су га агенти стигли у Улици војводе Бране испаливши за њим 5 метака, и док је један агент отишао да јави телефоном за кола, Бенковић је скочио и ухватио за гушу другог агента који је остао да га чува, али је био савладан. У вези са истрагом над Јосипом Бенковићем ухапшено је 8 лица.

Укупно у току 1942. било је ухапшено од специјалне полиције 5.465 лица од којих је 1007 упућено у концентрационе логоре, док је 13 лица умрло у затвору од мучења, а у Гестапо је спроведено 155 лица. У затвору специјалне полиције крајем 1942. остало је 196 затвореника.

Како смо већ навели, Милош Петровић је постао сарадник полиције, па је, између осталог, одао и групу активиста НОП-а која је под руководством Јанка Лисјака радила на радио-станици МК. Најпре је ухапшен 29. новембра др Душан Докчевић, а нешто касније радио-техничар Драгољуб Стојановић, који нису признали своју активност.

Од посебног је интереса за полицију била провала коју је Милош Петровић извршио у фабрици „Рогожарски“, јер ће преко активиста НОП-а у овом предузећу полиција најпре доћи до Милосава Трајковића, студента и члана КПЈ, а преко њега до Јанка Лисјака, месне технике, Мирка Томића, Станислава Сремчевића, Буре Гајића и других руководилаца КПЈ у Београду. Наиме, у „Рогожарском“ је радио Ненад Видовић, браварски радник, кога је Драгомир Станковић задужио да прикупља новац од људи које су држали на вези Васа Пеговић, Душан Бањеглав и Боривоје Васиљевић, и кандидовао га за члана КПЈ и упознао са Радмилом Шнајдер, која га је довела у везу са Милошем Петровићем, који је као партијски руководилац рејона био задужен за радио-станицу. Милош

Петровић га је уиознао са Драгољубом Стојановићем, и заједно су учествовали у инсталирању радио-станице у његовој радионици на Зеленом венцу. Кад су пали у руке полиције, Милош Петровић и Драгомир Станковић, појавио се као виша веза Милосав Трајковић, кога је Лисјак задужио да одржава везу са овом фабриком, јер је тамо већ познавао Боровоја Васиљевића. Међутим, 1. јануара 1943. ухапшени су по достави Милоша Петровића Душан Бањеглав, Васа Пеговић и Боровоје Васиљевић, док је Ненад Видовић ухапшен 14. јануара. Он је „својим држањем и искреним признањем омогућио властима хватање многих важних функционера комунистичког покрета и потписао је да сарађује на даљем демаскирању комуниста”.

Ненад Видовић и Бора Васиљевић одали су да је са њима био у вези „и радио на пољу комунистичке пропаганде” Милосав Трајковић, студент. Овај студент, члан КПЈ, често се кретао на релацији Врњачка Бања—Београд. Кратко време био је у одреду у Врњачкој Бањи са Бором Васиљевићем, а кад је одред дошао у кризу, он је бежао у Београд и обратно. Приликом тих боравака у Београду успео је да успостави везе са Вујицом Живанчевим и Димитријем Марчетићем, који му је обезбедио пограничну карту за прелаз у Земун и тамо га упознао са железничарима активистима НОП-а од којих је скупљао помоћ за Народноослободилачки фонд. У септембру 1942. Димитрије Марчетић га је упознао са Лисјаком, када се по њиховом савету вратио у Врњачку Бању. Поново је дошао у Београд новембра 1942. када је сазнао да је Димитрије Марчетић приликом једне акције ухапшен, али је пронашао Лисјака. Како извештај из Врњачке Бање није стизао да је Трајковић члан КПЈ, Лисјак му није дао никакав задатак.

У међувремену, Трајковић се виђао са Бором Васиљевићем и када је од њега сазнао да су активисти „Рогожарског” остали без веза, а тражили су везу, Трајковић се обратио Лисјаку и он га је упутио на Ненада Видовића, који је у „Рогожарском” био главни организатор активности за НОП. Међутим, Видовић је био сумњичав и није хтео да прихвати било какву везу са Трајковићем.

Кад та веза није остварена, Лисјак је задужио Трајковића да од једног младића прима извесну количину хлебова и да их расподељује на три дела, да један даје Лисјаку, а остало дели са Аделом Шинко-Вранић и Милицом Дачић. Трајковић је био проваљен и ухапшен у ноћи између 15. и 16. јануара. Већ на првом саслушању признао је да истог дана има састанак са Јанком Лисјаком у 18 часова у Приштинској улици (14. децембра), за којим је полиција већ дуже времена трагала. Агенги Сремчевић и Витас изашли су са потребним бројем полицајаца и ухапсили Лисјака, код кога су пронашли исправе на име Јосипа Чињата, машинисте код „Донау Цајтунга”. Он се храбро држао пред полицијом и не само што ништа није признао, него је одбио да узима храну 6 дана. Од мучења и глади био је физички толико исцрпљен, па је пребачен на притвореничко одељење Опште државне болнице 22. јануара, а умро је после краћег времена, и поред указане лекарске помоћи.

Поткрај 1942. Лисјак је на личној вези држао Терезију Девалд, примивши је у Партију, јер је одржавала везу са земунском партнјском организацијом. Већ 19. јануара обавестила је Јанкова супруга Деса Лежајић Терезију да је Јанко пао и да оде у Земун да се распита ко је Миша Трајковић, јер је Деса посумњала да је он провалио Лисјака, као и да упозори земунску организацију да је он провокатор. Међутим, сестра Димитрија Марчетића Анка није могла у то да поверује. У међувремену, Терезија је ухапшена 28. јануара и повела је полицију на састанак са Десом Лежајић. Кад она није дошла, показала је њен стан у Улици царице Милице 8, где је становала са Јанком Лисјаком. Деса Лежајић се изузетно храбро држала пред полицијом, тако да нису успели открити ни њено име, па је стрељана као Љубица Чобановић. Полиција је могла само да констатује да услед „Циничког држања приликом истраге и саслушања нису јој могли бити утврђени ни прави лични подаци“. Само су Терезија Девалд и Анка Будимир znale да се зове Деса, али презиме је остало тајна за полицију, па је у архивима остало само име Љубице Чобановић.

Истог дана када је ухапшен Лисјак, ухапшена је и Адела Шинко-Вранић, која је примала хлеб за технику МК КПЈ. Адела Шинко је открила мужа Божу Ракаса, руководиоца технике МК Живку Станојевић и Бошка Керкеза, који је показао Мирка Стојановића, Анђу Галовић и Софију Гавриловић, тако да је проваљена не само техника него и целокупан рад у Народноослободилачком фонду на трећем рејону.

Други крак провале ишао је преко стана Милице Дачић. У Улици принца Павла 26, у стану који је Партија закупила преко Милице Дачић, маја 1942. боравило је неколико руководећих људи КПЈ Београда и Србије: Разуменка Петровић од октобра 1942, Станислав Сремчевић и Бура Гајић од новембра исте године и повремено Мирко Томић. У том стану стално су боравили Милица Дачић и Разуменка Петровић које су спавале у једној, а Бура Гајић и Станислав Сремчевић у другој соби испод које се налазило склониште.

Томић, Сремчевић и Гајић говорили су са поносом да они неће да се скривају ни у каквом склоништу, ако наиђе полиција они ће се борити. И заиста, сва тројица су дала своје животе у борби са непријатељем. Увек су носили оружје са собом. Као бивши партизани тешко су се привикавали на услове илегалног рада у Београду. Сматрали су да је недостојно за борце какви су они били да се крију по „рупама“, како су често говорили. У овој бази са толиким бројем илегалаца најтеже је било обезбедити храну. Нешто новца зарађивала је Милица шивењем, а нешто је давала Партија од својих скромних средстава. За све њих, као и за особље у Месној техници, о чему је било речи, обезбедио је Јанко Лисјак хлеб преко Мише Трајковића. У почетку је хлеб од Трајковића преузимала Разуменка Петровић-Зума, члан Месног комитета КПЈ за Београд. Једног дана, Зума је замолила Мирка да је ослободи обавезе да иде по хлеб, јер је оптерећена партијским обавезама, а и Трајковић од кога преузима хлеб није јој уливао поверење. „Размислићу, рекао је Мирко.“ На крају је одлучио и саопштио Зуми: „Ти више нећеш ићи, нека хлеб до-

носи Милица", и од 8. јануара на састанак са Трајковићем ишла је Милица. Пре него што му је дао задатак да набавља хлеб за илегалце, Лисјак није проверио ко је Милисав Трајковић. Проверавајући које везе и с ким одржава, Нешковић је питао Лисјака и за Трајковића, нашта му је он одговорио да још ништа није стигло из Врњачке Бање. Нешковић је захтевао да одмах прекине везу с њим, док не испита његову прошлост. Међутим, Лисјак то није учинио, што је било у супротности с партијским иринципима конспирације. Непроверавање личности које се користе за одређене партијске послове, као у овом случају, нанело је велику штету партијској организацији Београда и Србије, јер је Трајковић извршио провалу.

Милица Дачић је ухапшена 17. јануара 1943. у Табановачкој улици у 12 часова. Сваког дана се са хлебом враћала на време, али тога дана је није било. То је био знак да се нешто десило. На инсистирање Разуменке Петровић све троје, она, Бура Гајић и Станислав Сремчевић напустили су стан. Пре него што су изашли из њега, наместили су сандук за дрва на степеништу лево, што је био знак за опасност, а затим су све троје прескочили зид. Најпре су свратили код Вере Ненадовић, која им је рекла да је Милица долазила пре два дана, после чега су отишли да обићу још неке везе, а предвече су се разишли.

Негде пре пет чаоова по подне свратио је код Вере и Мирко Томић. Вера га је обавестила да је нестала Милица, и да је код ње долазио Бура Гајић. После краћег задржавања Мирко је замолио Веру да га отпрати до Железничке болнице, јер има намеру да извиди ситуацију у кући у Улици принца Павла 26. Најпре је помислио да упуту Веру да види има ли опасности или не. Међутим, предомислио се и пошао сам.

„Њему је требало минут-два да прође поред куће. Ја нисам остала на месту, него сам кренула Улицом принца Павла на доле. Он још није дошао ни до капије, а ја сам чула пуцањ. То је било око 5,15 часова увече. На одјек пуцња ја сам се окренула, уплашила и почела да бежим надоле. Прво поред мене прогрчао је Мирко у дугачком капуту, а иза њега један агент без капута. Мирко ми је у пролазу рекао: Друже, бежи у капију.' Још четири агента су јурила за њим. Људи су се почели иомаљати из кућа, чувши галаму. Мирко је био испред њих, бежао је према 'Звезди' на 15 до 20 корака. Мирко је скренуо у Улицу Леди Каудри (Незнаног јунака) и ту су га испред капије куће инжењера Барјактаревића смртно ранили. Он је пуцао на агента, али му се изгледа метак у нагану заглавио." У исто време, један агент ухапсио је Веру Ненадовић.

Смртно рањеног Мирка и Веру стрпали су одмах у „Марицу" (полицијска кола) и Дедињским булеваром одвезли према Државној болници. Мирко је давао знаке живота. Пуштао је нејасне гласове, јер је био рањен у грло, као да је желео нешто да каже. На раскрсници Улица кнеза Милоша и Немањине, покушао је да устане, али су га агенти оборили и један му је стао ногом на колена.

Када је „марица“ етигла иред болиичке зграде, Мирка су унели у болницу, а Бера је одведена у специјалну полицију.

У Болници је Мирко умро истог дана, не дошавши свести. Лекари су могли само да констатују: „Болесник је умро одмах по доласку на одељење.“

Према службеном полицијском извештају од 18. јануара, Милица Дачић (која је имала добро држање пред полицијом) ухапшена је како је описано. Пошто је постојала сумња, коју је иницирао Трајковић, да Милица сарађује са илегалцима члановима КПЈ, упућена је у њен стан патрола од три агента, да изврши претрес. Они су затекли празан стан и приликом претреса нису нашли ништа сумњиво, али су остали да чекају у заседи. На ту заседу наишао је Мирко Томић, код кога су после тешког рањавања нашли личну карту на име Рогуље Петра, приватног чиновника, рођеног 19. маја 1911. у Дивуши (Хрватска), 11 метака за револвер система „наган“, 16 динара који нису били у оптицају, две фотографије и један блок без икаквих бележака. „Именовани је у врло тешком стању пренешен на притвореничко одељење Опште државне болнице, али је још пре указане помоћи, не дошавши свести умро, те од њега није могла ни бити узета никаква изјава, нити је до сада могао бити утврђен његов прави индентитет.“ Накнадним увиђајем и идентификацијом утврђено је да је убијен Мирко Томић.

Ускоро, априла 1943. у возу за Београд, специјална полиција је препознала и ухапсила Миркову супругу Јелицу, члана КПЈ и курира ОК Крушевац. Стрельана је у Крушевцу 29. јуна 1943. године.

После провале полиције у месну технику КПЈ, Мирко Стојановић је успео да се скрива још месец дана код сарадника НОП-а на Карабурми, са којима је радио у децембру 1942. по линији Народноослободилачког фонда. Између осталог, крио се неколико дана и код Бошка Керкеза, који је руководио овим радом у предузећу „Бата-Небојша“ и био члан рејонског одбора НОФ-а. Траг до Мирка Стојановића није водио од Аделе Шинко, већ управо преко организације НОФ-а на трећем рејону. Приликом истраге над Милошем Араћанским установљено је да је секретар његове ћелије Милан Јеверчић и да она има 4 члана, од којих су откривена и ухапшена 3, међу њима и Михајло Митић, помоћник монтера, који је признао да је изгубио везу, али да познаје једног друга који би му могао дати везу са покретом. Испоставило се да је то Бошко Керкез, ткач, који је ухапшен 13. фебруара заједно са Бранком Вашчанином и признао да истог дана има састанак са Мирком Стојановићем у Лесновској улици. Кад Стојановић није изашао на тај састанак, Керкез је открио његов илегални боравак у канцеларији циглане у Вишњици, па је полиција поставила заседу и 14. фебруара ухапсила Мирка Стојановића и Софију Гавриловић.

На саслушању Стојановић је одмах признао да 16. фебруара у 6,30 по подне има састанак са својом вишом везом Буром Гајићем у Неготинској улици. Он није знао његово име, али су га звали „Црни“. Поменутог дана полиција је блокирала Неготинску улицу и у наведено време појавила су

се два човека средњег раста. Били су то Буро Гајић и Станислав Сремчевић. Полиција је покушала обојицу да ухвати, међутим, они су извадили револвере из џепова и отворили ватру на полицију. Настала је пуцњава која је трајала неколико минута. Обојица су у овом обрачуну погинула, а теже је рањен полицијски агент Радослав Понорац. Иако су имали лажне исправе, Сремчевић на име Љубомира Стојановића, а Гајић на Милорада Здравковића, полиција је брзо успела да их идентификује, чак и њихове функције у Партији, тј. да је Сремчевић дошао да преузме руководство београдске партијске организације, а да је Гајић имао функцију члана МК.

Да база покрета није сужена, најбоље нам показују масовна хапшења, која је вршила специјална полиција 1943. године.

Почетком исте године, у јануару и фебруару, осим наведене провале, настављена је хајка на људе. Кроз затворе полиције прошло је и малтретирано на разне начине 608 лица, од којих је 56 упућено у логор Бањица, а 25 у Завод у Смедеревску Паланку. У марту због очекиваних нових акција народноослободилачког покрета извршено је хапшење 588 лица, што износи знатно више него за два претходна месеца. Међу тим људима нашло се више чланова откривених агитационих група које су сачињавали претежно радници и жена др Марка Анафа, Славка Гавриловић, јер је била откривена њихова кућа у Краљевића Томислава 83, где су се претходних година скривали руководиоци КПЈ. Знатно већи број био је упућен у логоре — 166, а један затвореник је умро од мучења у затвору. Брзј ухапшених у априлу износио је 359, али се повећао број упућених у логор на 188, а пребијених затвореника упућених на лечење било је 19. Поред осталог, у априлу откривене су две месне групе чланова КПЈ Славка Трбојевића и Вељка Недељковића, затим агитационе групе у Главној телефонској централи коју је водио Владимир Борђевић, затим агитациона група Милугина Сгарчевића, студента, од 3 лица и групе у столарској радионици Арсић.

Недићева влада, Специјална полиција и Гестапо, надали (Максима Горког) пријавила је да се ту крије непознато лице и жандармеријска патрола открила је испод софе Веселина Османагића, секретара партијске организације у Главној пошти. Он је везан покушао да побегне на улици и жандарми су га убили. Настојница је услед гриже савести извршила самоубиство.

У мају је ухапшено 227 лица, од којих је троје умрло у затвору и 110 упућено у логор. Преко лета број ухапшених опада, тако да је у јуну и јулу затворено 365 лица, међу којима се налазила и група активиста НОП-а од 15 лица, која је похапшена између 25. и 26. јуна 1943. у електричној централи у стругари у Макишу, одакле се провала проширила на Чукарицу хапшењем Лазара Кочовића и Стевана Куручева. У августу је ухапшено 144 лица, да би тај број порастао у септембру на 327, са провалом група Обрада Папића, Душка Јовановића и Столета Милановића.

У ноћи између 8. и 9. септембра почело је хапшење групе Обрада Папића, Душка Јовановића, инжењера, и Стојана Милановића. Ухапшено је око 25 лица. Потом је откривена гру-

па од 8 чланова чиновника Хипотекарне банке, која је радила за НОП. Група ЈБубице Илић од чиновника у Министарству финансија и група од 5 лица која је била повезана са Пожаревачким НОП одредом. Том приликом полиција је уочила да ове групе одржавају непосредне везе са партизанским одредима, а да истовремено немају веза са вишим форумима КПЈ у Београду, и она их је назвала „дивљим комунистичким групама“. Зачудо, овај назив добио је право грађанства и прихваћен је и од стране КПЈ у току рата, а и касније. Чак је ушао и у историографију. Пажљивим изучавањем архивских извора јасно се види да се ове групе нису разликовале од група које су имале везу са вишим руководством Партије. За разлику од ранијих група активиста НОП-а, ове или нису на територијалном принципу већ на производној основи, или су се заснивале на пријатељским, другарским и рођачким везама, а њихови чланови нису били са уже територије већ из разних крајева Београда, што је тешко падало полицији, јер им није могла лако ући у траг. Према томе, тај назив „давље групе“ неупотребљив је у сваком озбиљнијем научном раду. То су биле групе које су радиле за НОП, слале људе у одреде, новац, санитетски и други материјал неопходан за вођење борбе, чак је набављена и одређена количина пиштоља.

Масовно хапшење и одвођење у затворе и логоре припадника народноослободилачког покрета у јесен 1942. и току 1943. године донело је велике људске жртве, али није могло да спречи даље ширење ослободилачке борбе. Уместо ухапшених и стрељаних, убијених и од мучења умрлих, ступали су нови борци, који су настављали борбу у веома тешким условима какви су били у Београду у ратним штинама.

ОМЛАДИНА БЕОГРАДА У ЗАВОДУ ЗА ПРИНУДНО ВАСПИТАЊЕ У СМЕДЕРЕВСКОЈ ПАЛАНЦИ

Једна од мера које су окупаторске и квислиншке власти предузимале у циљу онемогућавања развоја и активности народноослободилачког покрета у Београду и шире у Србији, било је и отварање специјалног логора за омладину у Смедеревској Паланци, који су квислиншке власти назвале „Завод за принудно васпитање омладине“. Уредба о оснивању логора донета је 15. јула 1942. и њом је министар за просвету у влади Милана Недића био овлашћен да, заједно и споразумно са Министарством унутрашњих послова, оснује такву установу. Према овој уредби, у логор је требало упућивати све оне ученике и ученице средњих школа које су школске власти искључиле из школа и који ће бити искључени, слушаоце Универзитета и високих школа, као и ваншколску омладину оба пола од 14 до 25 година старости. Уредбом је било предложено да се од родитеља или старатеља опузме сва она школска или ваншколска омладина од 14 до 25 година старости над којом „су родитељи односно старатељи изгубили власт и васпитни утицај, а која није показала својим држањем и понашањем довољно смисла за рад и дисциплину или која није правилно схватила своје националне дужности у данашњици“. Значи, требало је хапсити и одводити у логор на преваспитавање сву отп/ омладину која није прихватила издају и која је одбила сападњу са окупатором. Таква омладина је за владу Милана Недића и његове наредбодавне, немачке окупаторе, била национално „непоуздана“ и требало је учинити све да се преваспита и уклучи у извршавање задатака који су стајали пред Недићевом владом.

Уредбом о оснивању Завода било је плописано принудно васпитање у трајању од 6 до 24 месеца које је допуном Уредбе од 16. јаш/ара 1943. продужено до 3 године.

Активност илегалних организапија НОП-а, иако у смањеном обиму после пролетњих провала и хапшења, узнемиравала је Гестапо и специјалну полицију, кош су у јесен 1942. организовали нова масовна хапшења, надајући се да ће коначно уништити организације КПЈ и СКОЈ-а у Београду, а тиме и сваки отпор окупаторској власти.

Крајем лета 1942. специјална полиција је применила посебан поступак према ухапшеним омладинцима. Школску и ваншколску омладину узраста од 14 до 25 година упућивали су у Завод органи специјалне полиције града Београда и полицијске власти из унутрашњости, а врло често и немачка тајна полиција. Међутим, да би се задовољила формална процедура, за све ухапшене је тражена сагласност старешина ин-

терната и решење Министарства просвете Недићеве владе. Прва група затвореника доведена је у логор 22. септембра 1942. године. Њу је сачињавало 18 омладинаца и 10 девојака из затвора спенијалне полиције у Бушиној улици. Нову групу од 48 затвореника (30 омладинаца и 18 омладинки) упутила је специјална полиција из Бањичког логора 11. октобра исте године. До краја 1942. у Заводу се налазило око 500 омладинаца и омладинки, од којих је већина била из Београда. За две године постојања логора (септембар 1942—септембар 1944) кроз његове капије прошло је 1.270 омладинаца и омладинки, од којих је скоро половина била из Београда, док СУ остали доведени из Ниша, Чачка, Крушевца, Пожаревца, Ужица и других градова Србије. У логор су, поред школске омладине, довођени и омладинци радници, а већину су сачињавали омладинци средњошколци који су били активни у средњошколском сектору СКОЈ-а у Београду.

Недићева влада, специјална полиција и Гестапо, надали су се да ће у овом логору, који се састојао од 16 дрвених барака изграђених на простору у облику квадрата опасаног са четири реда бодљикавих жипа, на чијим угловима су се налазиле осматрачнице и стражаре, уз организован фашистички идеолошки притисак „успети да преобразе душе младих људи и да их васпитавају у фашистичком духу и од њих створе присталице новог поретка”.

Омладина у логору била је подвргнута систематској духовној и физичкој тортури, у нади да ће се из ње истиснути напредна схватања, слободоумље, патриотизам и ослободилачки дух. Због тога су били доведени посебни васпитачи, а Министарство поосвете је уз помоћ Гестапоа и Спенијалне полиције израдило читав систем „васпитања и васпитних метода”, чији су извршни органи били Милован Поповић, управник Завода, председник „Антикомунистичке лиге” V Београду и члан среског „Антикомунистичког одбора” V Смедеревској Паланци. Поповић је користио сва средства и методе познате и примењиване до гада у духовно! и физичкој тортури само да би остварио постављени циљ, ппевођење омладине на пут недићевско-љотићевске „обнове”. У том послу имао те верне сараднике V својој с^пт/зи Драгојли Осто!ић-Поповић, лекару, управнику женског интерната, која је \живала V патњама омладине у логор^, васпитачу Веселину Кесић^, Ивану Милачић\, Предислав\ K\б\rg)вић\, Богдану Боћић\, Павлу Никитовић\, Јосифу Мап\шићу, Милени Стојановић и Ани Јазић, Момчил\ Новаковић\, пнсару Управе града Београда конт те био ПОЛИНИСКИ комесар у логору са изванредним овлашћењима и Банић\, чиновник\ СС полиције при Ортс-команди V Смедеревској Паланци. Посебну ^логл/ у логору имали сл/ васпитачи који с\ одговарали за васпитање, уи\трашњи ред и владање питамаца. Они су се налазили на челу гр\па кол"е с\ формиране на војном принципу — десетине, водови и чете. Васпитачи су држали предавања и водили сталн\ бриг\ о идеолошко-политичком васпитању питамаца у д\х\ Лашистичке идеологије. Поред управника Завода, његовог заменика, старешине женског и мушког интерната, васпитног, наставног, административног и помоћног особља, 47 стражапа, 2 официра и 4 војна чиновника, који су служили као обезбе-

ћење, над логором је вршио редовну контролу IV антикомунистички одсек београдске специјалне полиције, на челу са Бошком Бећаревићем и његовим агентима. Као што се види, у Заводу је уместо Министарства просвете надзорну власт вршила специјална полиција и њен шеф Бошко Бећаревић, који је све своје методе у борби против комунизма до рата и против присталица НОП-а у рату примењивао и на омладину у логору у Смедеревској Паланци.

Наведени апарат, као и предавачи који су посебно повремено ангажовани из Београда, користили су сва могућа средства, а посебно свакодневне часове из области фашистичке идеологије, као и друге мере принуде у „преваспитавању” омладине у фашистичком духу. У остваривању тог циља одржавани су специјални часови, конференције и приредбе са програмом чији је садржај био такође прожет фашистичком идеологијом и антикомунизмом. За предавања из филозофије, политичке економије, политике, социологије, националне историје, антропогеографије, књижевности и друга, Министарство просвете Недићеве квислиншке владе ангажовало је читав низ предавача из Београда, познатих антикомуниста и непријатеља НОП-а, који нису бирали средства само да би у што горем светлу приказали народноослободилачку борбу и њене организаторе. Међу специјалним предавачима који су долазили у логор налазили су се Димитрије Љотић и његови блиски сарадници: Иванић, Ратко Парезанин, Милосав Васиљевић, Д. Најдановић, као и Велибор Јонић, министар просвете у Недићевој влади, Боко Слијепчевић, Милица Богдановић, Владимир Вујић и други. Сви су они настојали да у најцрњем светлу прикажу народноослободилачку борбу и да пред логорашима дају некакву „критику” марксизма и његовог погледа на свет.

Осим предавања, логораши су били изложени и суровим облицима политичког „преваспитавања”. Наиме, омладинцима су давани гшсмени задаци из разних области, са вешто сроченим и провокативним насловима, као: „Шта мислите о развоју догађаја у свету и о положају Србије”, „Моја политичка убеђења”, „Мој случај”, „Шта мислим о Заводу после 6 месеци боравака у њему”, „Мој поглед на свет”, „Шта мислим о Титовој акцији”, „Моји утисци о предавању министра просвете”, „Зашто нисам и зашто не могу да будем комуниста”, „За светог Саву или Маркса” и друга. Писмене радове на поменуте теме, из чијег садржаја су желели да сазнају колико боравак у логору и све што се предузима утиче на „преваспитавање” омладине, најчешће је читао лично управник М. Поповић и, уколико му се нису допадали, позивао је логораше појединачно на „разговор и убеђивање”, после чега су многи морали поново писмено да обрађују исту тему. Било је омладинаца који су огворено писали да су и даље на линији Комунистичке партије Југославије и ослободилачке борбе и да нису изгубили веру у победу и своје избављање из логорских жица.

За васпитање у логору врло често су коришћене и казне које су биле разноврсне, почев од најтежих физичких радова, затвора, батинања, па до упућивања у концентрациони логор на Бањици.

Услови живота у логору били су веома лоши. Исхрана је била слаба, са мало калорија и витамина, а најчешће је није било, тако да су логораши гладовали и глађу изнуђивани. Као последица такве исхране, лоших хигијенских услова, тешких физичких напора, батинања, хладноће и примењивања других репресивних мера, омладинци су били преко мере исцрпљивани, тако да су у појединим месецима губили на тежини и до 11 килограма. Као последица тога долазило је до тешких обољења омладинаца, најчешће са отвореним плућним процесима.

Строга логорска контрола и тешки услови живота у логору онемогућавали су организован партијско-политички рад, тако да се сва политичка активност сводила на одржавање извесних веза са организацијом у Смедеревској Паланци, а преко ње са Београдом и Космајским НОП одредом. Те повремене контакте са логорашима одржавала је Милица-Миња Бајазит, фризерка из Смедеревске Паланке, која их је преко Славке Петровић обавештавала о најважнијим збивањима у свету и у Југославији. Тај минимални политички рад и међусобни контакт логораша били су основа за планирање бекства из Завода. Први покушај бекства из логора извршен је 11. априла 1943. године. И поред свих мера обезбеђења и контроле, једна група омладинаца успела је да побегне из логора новембра 1943. године. После овог бекства, Управа Завода је затражила појачање у људству и наоружању, плашећи се да партизани у договору са омладинцима не изврше напад на логор, као што су то учинили јуна 1943. године, када је дошло до оштре борбе у којој су погинула 2 Немца и неколико стражара.

Идеја о бекству зачала се међу скојевцима дотераним из заговора специјалне полиције и Бањичког логора. Један од најактивнијих је био Михајло Казанџић, ученик седмог разреда VI гимназије, који је оформио једну групу скојеваца које је познавао из Београда, а којом је руководио Милован Миловић-Ченце, један од истакнутих руководилаца средњошколског покрета у Београду. У току фебруара 1943. направљен је план бекства, а руководство групе за бекство проширено је логорашима из унутрашњости Србије. Са проширењем групе и руководства, створено је једно оперативно тело коме је на челу био Миловић и које је имало задатак да успостави везе са партијским организацијама Смедеревске Паланке и Младеновца и са Космајским и Првим шумадијским одредом. Требало је испитати спремност појединих логораша за бекство, израдити детаљан план и дати конкретне задатке учесницима акције. Углавном, припрема унутар логора текла је по плану, али се није могла успоставити веза ни са једном организацијом, ни са партизанским одредом споља.

Почетком априла погоршала се ситуација унутар логора, нарочито од тренутка, кад су о плану сазнала двојица колебљиваца, Зоран Хацић, месарски радник, и Миладин Бунисијевић, бивши борци Посавског НОП одреда. Сумњајући да их могу одати, руководство групе за бекство се одлучило да то учини што пре, 11. априла у време посете. Међутим, конфиденти су их предухитрили и истог дана пријавили управи ло-

гора, па су за време ручка васпитачи, командир страже и неколико жандарма похапсили 15 логораша, а затим отпочели малтретирање и осталих да признају шта знају о бекству. Следећег дана у логор су стигли агенти Специјалне полиције и Гестапоа и издвојили 19 логораша, међу којима и Милована Миловића, Михајла Казанчића и Александра Журжула из Београда — од којих су прва двојица стрељана у логору Бањица, а Журжул је враћен у логор у Смедеревској Паланци, одакле је побегао 1944. године.

После ових покушаја бекства, управа логора је, увидевши да ће њени напори да преваспитају логораше претрпети неуспех, једну групу најупорнијих логораша 31. јануара 1944. издвојила у посебно преграђену просторију, такозвани „изолатор“. Међутим уместо потпуне изолације ових „непокорних и непоправљивих комуниста“, веза са руководством илегалног рада у логору је брзо успостављена и управа логора у јуну 1944. била је принуђена да укине „изолатор“ уз формалне изјаве логораша да се неће бавити комунистичком пропагандом. Највише су у „изолатору“ боравили Јован Велендерић и Драгутин Мокрањац, обојица из Београда.

Други покушај бекства делимично је успео. Наиме, још од почетка 1942. активисткиња из Паланке Милица-Мнња Бајазит, фризерска радница, успоставила је везу са Славком Петровић обавештавајући је о најновијим догађајима са фронта и у околини Паланке. Овога пута припремале су се за бекство и омладинке логорашице. Бекство је требало да покуша око 50 логораша. Међутим, крајем новембра 1943. успеле су да побегну Славка Петровић, Разуменка Жунић и Зорка Радуловић, јер су их стражари приметили и припуцали, па су се остали повукли у логор из кога су намеравали да беже.

Бекства из логора су учестала 1944. када је и успостављена веза са партијском организацијом у Смедеревској Паланци. Тако су побегле групе у мају и јулу, а у већем броју почетком септембра 1944.

Наведеним „васпитним“ и репресивним мерама управник Поповић је успео да придобије неке логораше и да преко њих врши утицај на остале омладине. Међутим, сви ови напори нису дали очекиване резултате, што показује и врбовање младих људи за разне квислиншке и фашистичке организације. Стално је вршено врбовање омладинаца за националну службу рада, у одреде Српске државне страже и Љотићеве добровољце. Од 68 омладинаца отпуштених из логора октобра 1943. године, свега 4 се пријавило у Љотићеве добровољце, а 52 је морало одмах по напуштању Завода, решењем Министарства просвете, да ступи у националну службу рада за обнову Србије.

Окупатори и њихови сарадници били су принуђени да формирају ову врсту логора, јер су осетили немоћ пред масовношћу антифашистичког омладинског покрета. Управо страх од масовљавања ослободилачке борбе ступањем у њу припадника грађанског друштва, показује колико је била широка политичка основа НОП-а, на којој је руководство пок-

рета у Београду градило своју организацију и организовало и изводило борбу за ослобођење у којој су чланови КПЈ и СКОЈ-а били ударна снага. У покрету су се налазила и деца из имућних београдских кућа, која су 1941. из патриотских иобуда ушла у СКЈ. Окупатор и његови сарадници нису се усудили да стрељају тако велики број омладинаца, него су били принуђени да формирају логор у Смедеревској Паланци.

„ГЛАС", ОРГАН ЈЕДИНСТВЕНОГ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ ФРОНТА СРБИЈЕ

За народноослободилачки покрет у Србији, у првој половини 1942. године, војно-политичка ситуација била је изузетно тешка и сложена. Организације КПЈ у Србији, а нарочито у Београду, прегрпеле су велике губитке. У то време, и касније, седиште Покрајинског комитета КПЈ за Србију било је у Београду. До маја 1942. у Београду се налазио само секретар ПК Благоје Нешковић, који је одржавао везе са Окружним комитетима који су постојали, а повремено и са Централним комитетом КПЈ, док су се остали чланови ПК повукли у Санцак или су били у појединим крајевима Србије. Информације о томе шта се дешава у појединим крајевима Југославије и у свету биле су врло оскудне. Скоро једини извор информација биле су емисије радио-станице „Слободна Југославија", која је почела са радом у Москви 11. новембра 1941. године. Информације које је прикушавао и до којих је дошао ПК, штампане су у његовој техници под насловом „Обавештења" и слате повремено партијским организацијама у Србији.

Полазећи од потребе за подизањем борбеног расположења народа, у условима када је НОП у Србији преживљавао тешке тренутке, као и од потребе за поновном што широм мобилизацијом народа на платформи народноослободилачког покрета, ПК КПЈ за Србију одлучио је да покрене један лист за Србију. У почетку се сматрало да то треба да буде „Комунист", али се убрзо, почетком јула 1942, дошло до закључка да тај лист треба да изгледа „нешто као весник загребачки". Од идеје о покретању листа „Глас", до његовог изласка није протекло много времена. Већ средином августа ПК КПЈ за Србију најавио је окружним комитетима КПЈ излазак листа: „... У најскорије време почеће да излази лист који ће целом народу јавно открити улогу Драже Михаиловића и који ће као орган јединственог фронта Србије дати могућност да се учврсти, прошири и добије организациону форму кроз народноослободилачке одборе широко јединство српског народа." Ова најаву говорила је јасно да ће лист бити орган Јединственог народноослободилачког фронта Србије и да ће бити „идеолошка и организациона основина" на којој ће се народноослободилачки фронт изграђивати.

Као информативно-политички орган, лист је имао задатак да служи стварању и развоју Јединственог народноослободилачког фронта. Истовремено са припремама које су обављане за покретање листа, ПК КПЈ за Србију покушао је да створи илегални одбор Јединственог народноослободилачког фронта

Србије. У том циљу вођени оу разговори са неким истакнутим личностима које су раније припадале грађанским странкама, а нису се компромиговале сарадњом са окупатором. Међутим, ти разговори, као и многи други које су до тада вођени са тим снагама о разним питањима везаним за развој ослободилачке борбе, нису довели до жељених резултата, јер још нису били сазрели услови да се оснује ЈНОФ у Србији.

На припремању првог броја новог листа „Глас“ учествовали су сви чланови Покрајинског комитета који су се налазили у Београду: Благоје Нешковић, Мирко Томић и Василије Буха. Они су били први уредници и писци текстова. Први број „Гласа“ изашао је у Београду 30. августа 1942. године у 400 примерака, штампаних на гештетнеру V техници Покрајинског комитета у склоништу у кући Слободанке-Данке Савић, у Цветковој улици бр. 15. У уводнику првог броја Благоје Нешковић је образложио циљ његовог покретања речима да ће „Глас“ представљати трибуну са које ће . . . „поштени и прави родољуби, без обзира на политичка убеђења, износити своја мишљења којима ће помагати да се наш народ ослободи окупатора и његових најамника“. Осим тога, „Глас“ је требало да омогући организационо повезивање „свих снага српског народа који се сада скупају у јединствену жељу — ослобођење нашег народа испред ропства окупатора и његових најамника, и да штити интересе народноослободилачке борбе и онемогући подстрекаче братоубилачког грађанског рата“. Поред уводника, Нешковић је написао и чланак „Како хитлеровци замишљају нови поредак и које су место у њему одредили Србији“. Коментаришући националсоцијалистичке концепције о тзв. новом поретку у Европи, које су биле објављене у листу „Часопис за политику“, истакао је да Србију, ако остане под немачком окупацијом, очекује „робовски колонијални режим“. У чланку „Недић и српство“ Василије Буха је показао у чему је суштина квислиншке улоге Милана Недића. Трећи чланак у овом броју „Ко води борбу против окупатора и његових плаћеника у Србији“ написао је Мирко Томић, разоткривајући издајничку улогу чегничког покрета и његовог вође Драже Михаиловића у Србији и Југославији.

Овај први број, као и друге бројеве „Гласа“, у току народноослободилачког рата и револуције, дистрибуирала је техника Покрајинског комитета, којом је руководио Светислав Каначки, шпански борац. Техника ПК била је организационо одвојена од Покрајинског комитета. Поред Каначког у техници ПК је радила Славка Морић и Слободанка Савић, као и курирке, које су држале везу са куририма окружних комитета и предавале одговоре и материјал Покрајинског комитета. Централна експедиција технике ПК налазила се у стану Мирослава и Оливере Парезановић, у Ластиној улици бр. 9. Паковање материјала и листа „Глас“ за дистрибуцију обављао је Каначки, који је имао тачну евиденцију доласка и одласка курира. Материјал и „Глас“ преношени су у разноврсној амбалажи, која је била најпогоднија у одређено време, а коју је по задатку Покрајинског комитета израђивао Вучко Ивковић. У циљу обезбеђења максималне сигурности, пријем и испорука поште вршили су се на различитим местима, а био је забрањен и сваки контакт међу куририма, осим по за-

дацима Партије. Функционисање технике Покрајинског комитета и дистрибуција материјала били су увелико уходани у време штампања „Гласа“, што је омогућило његово растурање.

Појава првог броја „Гласа“ имала је вишеструки друштвено-политички и агитационо-пропагандни значај. Покренут у тешким условима у којима се налазио ослободилачки покрет у Србији и Београду, лист „Глас“ показао је пријатељима и непријатељима народноослободилачке борбе да ослободилачки покрет у Србији и Београду делује, да је неуништив. Писана реч у „Гласу“, већ од његовог првог броја, била је убојита као ватрено оружје на фронту, с којим су се НОП одреди под руководством КПЈ борили против окупатора и домаћих издајника за ослобођење земље. Писана реч у „Гласу“ подизала је борбени морал народа и била доказ, упркос непријатељској пропаганди о уништењу комуниста у Србији, да Комунистичка партија постоји и делује и да је неуништива.

Убрзо после изласка из штампе првог броја „Гласа“, пала је у руке специјалне полиције СлоГ оданка Савић. Захваљујући њеном храбром држању пред полгцијом, није откривена техника Покрајинског комитета. Насгојећи да лист и технички буде лепо уређен, Покрајински комитет је одлучио да се бр. 2 и 3 за 1942. штампају у штампарији Централног комитета КПЈ, која је располагала бољим техничким средствима за штампање. Техничку опрему листа урадио је Борђе Андрејевић-Кун, који је у то време становао у штампарији ЦК КПЈ. Слагање и штампање овог двоброја обавили су Слободан Јовић, словослагач, и Бранко Боновић, машиниста, који су од 1941. године радили у штампарији ЦК КПЈ, а растурање су вршили сви станари те куће: Мило Бошковић, Зага Јовановић, Љубица Боновић, затим Милада Рајтер, Брана Перовић и други.

Садржај броја 2 и 3 за 1942. био је знатно богатији у односу на први број, јер је у њему било више сарадника. У овом двоброју објављен је чланак Јосипа Броза Тита „Међународни значај народноослободилачке борбе у Југославији и замаскирани издајници“, затим неколико чланака Нешковића, међу којима и чланак посвећен 25-годишњици велике октобарске социјалистичке револуције, као уводник, и чланци: „Уставотворна скупштина Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије“, „Ослобођена територија“, „За зимску помоћ партизанима“ и др. У њему су објављена и два чланка Мирка Томића, од којих је од посебног значаја: „Сарадња Михаиловића са Недићем и немачким окупатором после губљења слободне територије у Србији“, у коме је документовано приказао издајнички рад Драже Михаиловића и његових сарадника. У том чланку Томић је предлагао да се уједини цео српски народ у Јединствени народноослободилачки фронт за борбу против окупатора, као што је то учинио словеначки народ у Ослободилној fronti, Један од нових сарадника „Гласа“ био је и Борђе Јовановић-Јарац, који је за број 2 и 3 написао чланак „Два лица издаје“.

Бројеви 1—2 и 3—4 и број 5 за 1943. штампани су у кући на Бањичком венцу и у њима је сарађивао већи број сарадника, а обезбеђени су дописи из разних крајева Србије. Ве-

ћину чланака за први двоброј за 1943. и даље су писали углавном чланови Покрајинског комитета Мешковић, Мома Марковић и Василије Буха, док је Мирко Томић, кад је овај двоброј припреман за штампу, погинуо у борби са полицијом јануара 1943. У објављеним чланцима писано је о актуелним питањима народноослободилачког покрета и социјалистичке револуције. Нешковић је за овај двоброј написао чланке: „На путу победе, „Једна пегина је наша“, „Светли гробови“ и др.; Мома Марковић: „Друмови ће пожелети Турака“, „Ми нисмо сами“, „Ми смо поносни“, некролог о Мирку Томићу и др.; Василије Буха: „Ко стоји иза Милана Недића“, Борбе Јовановић: „Штука — култура“ и други. Овај двоброј „Гласа“ имао је 12 страница текста.

У двоброју 3—4 за 1943. који је био обима 8 страница, осим текстова Нешковића: „27. март“, „Офанзива и противофанзива“, „Јанко Јисјак-Пушка“ и других, штампани су и прилози нових сарадника: Радивоја Јовановића-Брадоње „Дражиновци кољу по Шумадији“, Јована Шергановића „Казнена експедиција у округу пожаревачком и смрт фашистичког зликовца Хензела“, Вере Милетић „8. март“ и други.

У броју 5 за 1943. поново је повећан број страница на 12, као и број сарадника. Тако су у овом броју своје чланке објавили Петар Стамболић „Пета фашистичка офанзива — Пета велика победа народноослободилачке војске“, „Задушница крвопилаца“, Драгослав Марковић „Одјек са Дрине“, „Дражиновци по Космају“, Марко Врањешевећ објавио је песму „У веригама“, Божидарка Дахмјановић-Кика „Космајски партизани се свете“, Милован Милосављевић „Напад на Аранђеловац“ и Душан Петровић-Шане „Дражиновци и даље кољу и пале по Шумадији“ и некролог Станиславу Сремчевићу. Као што се види, овај број „Гласа“ био је разноврснији од свих претходних.

Издавање „Гласа“ у штампарији ЦК КПЈ морало је крајем августа 1943. да буде обустављено, јер су Немци кућу у којој се она налазила узели за смештај својих војника. Сви станари те куће морали су бити исељени. Приликом исељавања, Бранко Боновић и Слободан Јовић понели су са собом малу штампарску машину марке „бостон“ и пренели је у склониште које се налазило у кући Милутина и Ратке Благојевић у Крајинској улици број 24, где је пре тога било склониште материјала за технику Покрајинског комитета. У новом склоништу је убрзо монтирана штампарија, а мали „тигл“ за њене потребе израдио је Вучко Ивковић према нацрту инжењера Јована Јанковића. На том тиглу Јовић и Боновић штампали су остале бројеве „Гласа“, који су издавани у Београду крајем 1943. и током 1944. године. Ови бројеви су били формата 24 x 30 см. Иако се оскудевало у хартији, а биле су знатно смањене и техничке могућности, број 6 за 1943. изашао је на 6 страна у тиражу од 2.000 примерака. И у овом броју највише прилога написали су чланови Покрајинског комитета: Петар Стамболић, Нешковић и Буха. Стамболић је написао чланке: „Велики успеси наше народноослободилачке војске“ и „Победоносни пут Црвене армије на запад“, Нешковић „Дављеници“ и „Акције партизанских одреда у Србији“, а Буха „Омладинска тамница у Смедеревској Паланци“. То је

био и последњи чланак Бухе објављен у „Гласу“, јер је почетком октобра 1943. ухапшен од специјалне полиције. У броју 6 објављена је и једна песма Милоша Савковића и његов чланак о Недићу, затим некролог о Милошу Савковићу, који је написао Душан Петровић-Шане, кратак осврт Моме Марковића на погинуле истакнуте борце народноослободилачке војске и борце партизанских одреда у Србији и два прилога Вере Милетић.

Последњи број „Гласа“, 7 за 1943, изашао је на 4 стране. Овај број и следеће за 1944. уредио је Петар Стамболић, јер је Нешковић отишао на терен у јужну Србију. Осим уређивања, Стамболић је број 7 углавном попунио својим чланцима. Између осталог, припремио је опширан коментар о Другом заседању АВНОЈ-а и стварању Националног комитета народног ослобођења Југославије. Вести о Другом заседању АВНОЈ-а које је емитовала радио-станица „Слободна Југославија“ слушао је и записивао Марко Ристић, књижевник, а преносила их је до Стамболића Криста Борћевећ. Само два прилога у овом броју написали су други аутори. То је чланак „Национализам у оквиру данашњице“ Душана Богдановића, потпредседника Народне сељачке странке, који је од 1941. сарађивао са КПЈ. У том чланку Богдановић је разобличавао српски национализам и његове представнике Недића, Димитрија Љотића, Косту Миловановића-Пећанца и Дражу Михаиловића, који су се ставили у службу окупатора, и насупрот њима истицао борце народноослободилачког покрета као истинске борце за народну слободу. Други чланак је написао Предраг Марковић-Алимпије, под насловом „Јабланица и Топлица се дижу на оружје“.

У току 1944. изашла су у окупираном Београду четири броја „Гласа“. Двоброј 1—2 за 1944. годину штампан је на 8 страна, трећи је изашао у марту, а четврти у мају. Све бројеве „Гласа“ издате у Београду, осим броја 1, сложили су, преломили и штампали Слободан Јовић и Бранко Боновић, који су 29. јула 1944. после жестоког отпора извршили самоубиство да не би пали полицији V руке, када је открила склониште у Крајинској улици.

Следећи бројеви „Гласа“, 5. и 6. за 1944, штампани су на слободној територији у јужној Србији. Редакција ових бројева имала је нови сасгав, а сачињавали су је: Богдан Пешић, Слободан Ивановић-Лале, Танасије Младеновић, Марко Врањешевећ, Сава Вучковић и Миливоје Стефановић. Редакција је била смештена у селу Горњи Статовци, у коме се налазио Главни штаб народноослободилачке војске за Србију. Штапање ова два броја обављено је у штампарији Окружног комитета КПЈ за Лесковац у селу Ивању под Радан-планином, а сви чланци били су потписани пуним именима и презименима, за разлику од бројева издатих у Београду, који су излазили непотписани или са иницијалима или псеудонимима.

Ослобођењем Београда, „Глас“ је поново штампан у главном граду 7. новембра 1944. и носио је број 7. У издању „Гласа“ појавио се 24. октобра лист „20. октобар“, у част ослобођења Београда, у коме је становништво шире обавештено о борбама за ослобођење Србије и Југославије.

ЛАЖНА И ПОКУШАЈ ГРАДЊЕ ПРАВЕ ПАРТИЗАНСКЕ РАДИО СТАНИЦЕ

442

Непријатељи народноослободилачког покрета су се, поред примене бруталне силе, служили и разним методама пропаганде, међу које је спадало протурање лажних вести о НОП-у, такозвана подземна пропаганда. Један од видова те пропаганде представљало је инсталирање и рад лажне партизанске радио-станице.

Предлог за оснивање ове радио-станице потекао је од Божидача Бећаревића-Бошка, шефа 4. антикомунистичког одсека специјалне полиције, а прихватили су га највиши немачки војни и полицијски руководиоци у Србији и дали сагласност да се спроведе у дело ова идеја. Техничко решење овог подухвата поверено је немачком руководиоцу Радио-станице Београд, поручнику Рајнтгену. Он је одлучио да за ову сврху употреби краткоталасну радио-станицу у Земуну.

Већ у току октобра 1941. године почела је да ради ова лажна радио-станица, која се у јавности представљала као „Радио-станица партизанских одреда Југославије“. Она је емитовала вести на таласној дужини од око 25,50 метара, која је била нешто мања од дужине краткоталасне станице Радио-Београда и њене емисије су емитоване одмах после завршетка вечерњих вести са београдске краткоталасне радио-станице.

Емисије су почињале борбеним пролетерским поздравом „Пролетери, свих земаља, уједините се“ и завршавале се партизанским поздравом „Смрт фашизму — слобода народу!“ Слушаоци су позивани да прате емисије ове, наводне партизанске радио-станице, која ће их обавештавати о најновијим догађајима и једина им говориш праву истину. Емисије су обухватале вести са светских фронта, извештаје о борбама партизанских одреда, разна саопштења, прогласе и упутства. Текст за ове емисије састављао је Божидар Бећаревић, а спикер је био његов сарадник у специјалној полицији, Стеван Штерић. У току октобра, новембра и почетком децембра 1941. ова радио-станица дала је низ емисија срачунатих да унесу забуну и изврше деморализацију, компромитовање и расцену партизанским редовима.

Према казивању Бећаревића, при састављању емисија коришћена је следећа методологија: „Сручити читав низ грађњи и претњи са партијском терминологијом, изнети тачно ток борби, признати негде успех партизана, али тако да он добије карактер 'Пирове победе', а између редова убацили по нешто што ће утицати деморализаторски, што ће одвраћати људе од одласка у шуму, што ће створити јаз између кому-

ниста који руководе и бораца који су из родољубивих побуда ступили у партизане и овим последњим показати да служе у првом реду интересима Москве и комунистичке револуције, да за отпор против окупатора још није време, а за комунистичку револуцију нема места."

Ове наводе потврђује и један случајно сачуван текст емисије са ове радио-станице од 1. новембра 1941. године.

Прислушна партизанска служба врло брзо открила је постојање ове радио-станице, па је Врховни штаб НОП одреда Југославије био принуђен да изда. поводом рада ове лажне партизанске радио-станице, саопштење у „Борби" од 22. новембра 1941. године, које гласи:

„На таласној дужини око 25,50 метара сваки дан даје емисију станица која себе назива „Радио-станица народноослободилачких партизанских одреда Југославије". У ствари, поменута станица дело је провокатора у служби фашистичких окупатора, који покушавају гнусним, неспретним лажима, клеветам и провокацијама да поколебају поверење српског народа у партизански покрет. Чињеница да је окупатор морао да прибегне чак и провокацијама тако јефтине врсте, само је доказ његове слабости. А српске народне масе, које својим очима виде какви су партизани и како они поступају, таквим провокацијама неће насести. Подвлачимо да је једина права партизанска станица она која даје емисију сваки дан у 21 сат на таласној дужини 40,7 метара."

Ускоро после овог саопштења, престала је са радом лажна партизанска радио-станица, јер је била демаскирана у очима јавности. У пролеће 1942. године Немци су без сарадње специјалне полиције покушали да оживе рад лажне партизанске радио-станице. На основу сагласности војно-управног команданта Србије, генерала артиљерије Паула Бадера, поручник Рајнтген почео је да даје партизанске емисије на основу материјала ироиагаидног одељења Вермахта у Београду.

Овај новп покушај емиговаља лажних вести у партизанско име вршен је невешто и лако га је било открити, јер су прављене грубе грешке, пре свега V партизанској терминологији, а пропаганда која је иа тај начин ширена била је провидна, па није било тешко погодити да се ради о провокаторској радио-станици. Убрзо су и Немци увидели да су те емисије остале без ефекта, па су обуставили даљи рад ове радио-станице.

Свакако да је посебно интересантно пратити покушаје партијске организације у Београду да изгради своју радио-станицу. Идеју о градњи ове радио-станице дао је Душан Дохчевић, доктор економских наука, члану Партије Божињу Вулићу, који је најпре радио у партијској техници III рејона, а затим Месног комитета КПТ за Београд.

Пошто је Месни комитет КПЈ за Београд прихватио овај предлог, конструисање и израда радио-станице поверени су радио-техничару Драгољубу Стојановићу. Вулић је у почетку од паргијског новца могао да обезбеди само 10.000 динара, па се Дохчевић сналазио позајмљујући око 40.000 динара.

За изградњу радио-станице заинтересовао се и Милентије Поповић, који је боравио неколико дана код Дохчевића и упознао се са планом рада. Милентије Поповић га је упознао са Видоом Смилевским, који је после одласка Милентија Поповића на слободну територију одржавао везу са групом која је радила на овом послу, док су конкретна питања решавана у сарадњи са Слободаном Папакочом и Радивојем Божићем.

ц/ј У међувремену, после одласка Милентија Поповића из Београда, пали су у руке полицији Божин Вулић и Слободан Папакоча 17. новембра 1941, у време провале у складиште технике МК, али ни један ни други нису помињали ову врсту рада.

Рад на радио-станици споро је одмицао, јер је недостајао материјал. Почетком 1942. године Јанко Винчић је био задужен да набави батерије и неке делове, али он то није успео да уради.

Убрзо затим, у фебруару 1942. године, полиција је ухапсила Душана Дохчевића, али како ништа није признао, био је пуштен. Након изласка из затвора, поново је успоставио везу са Партијом преко Радивоја Божића, који му је саопштио да све што има у вези радио-станице напише и упути Покрајинском комитету, на ће добити одговор. После неколико дана појавио се V име Покрајинског комитета Мирко Томић, који је захтевао од Дохчевића да настави са прикупљањем материјала за једну јаку радио-станицу и обећао му да ће одредити човека који ће одржаваги везу са њим. То је била Бука Динић. Она је упознала Дохчевића са Јанком Лисјак, секретаром Месног комитета, који му је дао 30.000 динара да набави специјалне моторе за пуњење акумулатора, неке отровне материјале за прављење експлозива и гештетнер за штампање. За услуге које је вршио Партији, Бука Динић је предложила Дохчевића за кандидата а Лисјак га је учланио у Партију.

После хапшења Буке Динић у септембру 1942. године, коју је провалио Радивоје Божић, Лисјак је одредио нову везу Дохчевићу да се брине око радио-станице и упознао га у септембру са Милошем Петровићем, дреером. У то време рад је био већ толико одмакао да су се могле извршити прве пробе. На десет места постављена су у станове одређена лица да слушају емисију и прва проба је била успешна.

Емисиона радио-станица била је смештена на Зеленом венцу у механичарској радионици Ненада Видовића, који је требало да буде спикер. Ту је Драгољуб Стојановић монтирао на крову антену и сместио радио-апарат и малу емисиону радио-станицу са којом су вршене пробе у присуству браће Симеона и Душана Дохчевића.

После хапшења Радивоја Божића и Буке Динић, Лисјак је наредио Дохчевићу да се привремено удаљи из Београда, а потом га је пребацио на партијски рад доделивши му везу са две партијске ћелије.

У међувремену, крајем октобра 1942, пао је у руке полиције Милош Петровић, који је пристао да сарађује са полицијом и провалио целу групу која је радила на конструисању

радио-станице. Дохчевић је ухапшен 29. новембра 1942. и изложен страховитом мучењу да би признао рад на радио-станици и открио Лисјака. Тукли су га по табанима, чупали нокте и ударили му главу о зид. Услед телесних повреда био је пренет у болницу. Због тешке повреде ока, бубрега и ногу није могао да хода до марта 1943, када је упућен у концентрациони логор на Бањицу на стрељање, а потом интерниран за Немачку. Побегло је из воза и крио се у Аустрији до краја рата. Његовим хапшењем, хапшењем Драгољуба Стојановића и секретара Месног комитета КПЈ Јанка Лисјака, прекинут је рад на партизанској радио-станици.

АКТИВНОСТ ЧЕТНИЧНЕ КОМАНДЕ БЕОГРАДА И ЦИВИЛНОГ ШТАБА

446

Београдској четничкој организацији Врховна команда Драже Михаиловића иосвећивала је посебну пажњу, јер је по њеној оцени Београд као центар друштвено-политичког живота Краљевине Југославије требало да постане најважнији центар политичке активности четничке организације Драже Михаиловића. Овде су реакционарни великосрпски елементи и представници грађанских партија још 1941. тражили и успостављали контакт са организацијом Драже Михаиловића, јер су настојали да још за време рата обезбеде себи положај у случају да у будућем државном уређењу, које ће се успоставити, победи четнички покрет. С друге стране, и Дража Михаиловић је рачунао на подршку истакнутих руководилаца Краљевине Југославије, који су се налазили у Београду. Осим тога, у Београду је био центар окупаторске и квислиншке власти, са којима су се четници повезивали и од њих на разне начине и разним каналима добијали помоћ у наоружању, муницији, осталој војној опреми, затим намирнице, одећу, обућу, санитарски материјал и друге ствари потребне за издржавање припадника покрета. Као саобраћајна раскрсница Београд је омогућавао стварање једног централног пункта за целу Србију, преко кога би се одржавала веза са четничким јединицама на територији и са покретом у другим крајевима земље. Иако тако, слатрано је да је Београд погодан за стварање широке обавештајне мреже која ће благовремено, између осталог, извештавати Врховну команду о свим плановима окупатора, о променама у његовом апарату, о акцијама које ће предузимати и на време сигнализирати моменат повлачења окупатора, када је требало, према четничким плановима, да отпочне општа четничка акција за ослобођење Србије.

Полазећи од наведених разлога, крајем 1941. године формирана је Команда Београда — Горски штаб бр. 2. Рад четничке организације Драже Михаиловића на територији Београда у 1941. и почетком 1942. био је врло ограничен и неконкретан и углавном се сводио на прикупљање материјалне помоћи, пропагирање покрета Драже Михаиловића и организовање обавештајне службе.

Током 1942. основни задатак Команде Београда био је организација јединица четничког покрета, у срезovima: врачарском, посавском и грочанском, затим организовање полиције, које су све организацијски биле повезане са Командом Београда. План за формирање одреда по квартовима остао је само као замисао на папиру.

V јесен 1943. отпочело се са формирањем корпуса који су заузимали територију рејона (три кварта), а сваки квартал је требало да по једну бригаду.

Штаб Команде Београда састојао се из два дела: војног и цивилног (управног) штаба.

Први командант Команде Београда био је мајор Радослав Бурић, после њега потпуковник Душан Манојловић и на крају Александар-Саша Михаиловић. Помоћник команданта био је капетан Иван Павловић „Бока“, који је доцније заузео положај колчанџије. Његов помоћник био је потпуковник Владимир Пурић, „Рајтекс“, а начелник штаба капетан Бранко Станић „Пиноккио“, кога је средином 1944. заменио мајор Божић Ранковић. Наредбом команданта Команде Београда од августа 1943. формирано је 5 корпуса (17 бригада), од којих је требало да се формира Београдска група корпуса:

1. београдски корпус — Горски штаб 2/1 обухватао је I, II и X квартал, а у свом саставу имао је три бригаде.

2. београдски корпус — Горски штаб 2/II обухватао је III, IV и VI квартал.

3. београдски корпус — Горски штаб 2/III обухватао је IX, XII и XIII квартал.

4. београдски корпус — Горски штаб 2/IV обухватао је VII, VIII и XI квартал.

5. београдски корпус — Горски штаб 2/V требало је да има две бригаде, од којих би прва била формирана од људства из околних села а друга би у свом саставу имала припаднике СДС и ватрогасце. Према изјави Петра В. Јовановића, V београдски корпус звао се V спортски корпус — и требало је да буде попуњен спортистима из Београда. Према плановима, команда Београда у моменту преузимања власти, „када за то дође време“, као резервни део погнала би под команду Београдске групе корпуса.

Када се пише о бројном стању и наоружању Београдске групе корпуса, мора се имати у виду да људство и наоружање те групе представљају у ствари „легалноване“ јединице Драже Михаиловића на територији Београда, које би према њиховом нереалном предвиђању, ушле у састав дотичне групе, а од тог часа оне би потпале под команду Београда. У наведеној бележници Врховне команде, спомиње се бројно стање тих јединица од укупно 5.119 људи, а од тога за сигурну акцију „у даном моменту“, према њиховим предвиђањима, у прва 24 часа могло се рачунати на 3.398 наоружаних људи, 80 возила и 4 радионице.

Веза између Команде Београда и Врховне команде Драже Михаиловића одржавана је путем радно-станице и преко курира. Доласком мајора Александра Михаиловића-Саше за команданта Команде Београда по први пут се веза са Врховном командом одржава путем радио-станице. Депеше које је он слао или примао гласиле су на „Сашу“, „Вили“, „506“ и „510“, што су били његови псеудоними. Радио-станција је била смештена у Белом потоку, недалеко од Београда, а веза између Команде Београда и Групе београдских корпуса одржавана је личним контактом и преко курира.

Почетком 1944. године мајор А. Михаиловић, по наређењу Врховне команде, требао је да организује центар везе при

Команди Београда, еа одсецима радио-службе, радионице за израду радио-станице, школу за радно-телеграфисте, шифрантско одељење и курсеве за техничаре. Међутим, од свега овога скоро ништа није урађено, јер команданти корпуса нису хтели да пруже очекивану помоћ у овом послу.

У документу „Организација курирске везе Београд — Врховна команда“ од фебруара 1943. види се да је од широке мреже са четири сектора која је била предвиђена, постојао само трећи сектор, такозвани Штаб 1-а, — Београд, у коме је потпоручник Лазар Јовановић организовао мали центар за везу, чији су курири доносили у центар и из њега односили у војне јединице одређени материјал.

У оквиру Команде Београда било је предвиђено оснивање војно-позадинске и цивилне власти. У наредби Команде Београда од августа 1943. године о томе се каже: „Аналогно организацији срезова на терену организоваће се и квартави. Према томе, на територији кварта имаћемо тројицу старешина: команданта бригаде, команданта кварта и старешину кварта. Командант бригаде је оперативни командант и њему су иотчињени и командант и старешина кварта.

Командант кварта је територијална војна власт. За сада врши припреме и прикупља потребне податке за извршење (организације) мобилизације коју ће он изводити. Везан је за терен који не напушта ни сада ни по ослобођењу. У овој фази припрема поред својих послова помаже команданту бригаде у свему.

Старешина кварта ступа на дужност по преузимању власти. Командант и старешина кварта улазе у кварталски одбор“.

О раду тих органа нису сачувани подаци, међутим, с обзиром на односе који су постојали између четничког покрета и квислинга, може се претпоставити да су команданти и старешине кварта били заврбовани недићевци.

Организацију снабдевања вршио је цивилни (управни) део Горског штаба бр. 2. Преко финансијског одсека овог штаба вршено је снабдевање новцем који се прикупљао од београдских индустријалаца и трговаца, а често и пљачком. Тако је од браће Петровића, индустријалаца из Београда, узето материјала у вредности од милион и по динара. Једном је извршена и пљачка новца Народне банке приликом превоза из ковнице у банку. Команда Београда снабдевала се и финансијским средствима која је добијала од Врховне команде. Оружје је набављено углавном куповином и добијањем од квислинга.

Присталицама и симпатизерима четничког покрета Драже Михаиловића у Београду, који су били изван његове војне организације, од пролећа 1942. године руководио је Цивилни део штаба Команде Београда — Цивилни штаб, како се друкчије називао, а који је био у саставу команде Београда.

Организацију Драже Михаиловића у Београду карактерисале су супротности и борба за превласт између „цивила“ и официра, с једне, и између припадника Српског културног клуба и осталих политичара, с друге стране. О неслагању са члановима Цивилног штаба, командант Београда Александар-Саша Михаиловић, обавестио је Дражу депешом од 22. сеп-

тембра 1942, истакавши да „несугласице са цивилима у штабу избиле су зато, што оии желе да воде главну реч и да дају правац организацији ...“ У овом сукобу Дража је био на страни официра, и 22. септембра 1942. јавља генералу Трифуновићу: „Цивилни штаб бр. 2, тежи да преотме власт војном штабу. Све моје поверење ужива војни део штаба, који је много погрешно кад је цивилни део штаба образовао. Цивилни штаб не признајем нити постоји у нашој организацији. Цивилном штабу сам наредио да се потчини војном штабу, а да своје разраде које се тичу врло далеке будућности, шаљу Драгиши Васићу, који зна њихову вредност, па га они намерно избегавају и обилазе.“ Исти став о Цивилном штабу изразио је Дража и у депешама упућеним 3. октобра 1942. Саши Михаиловићу. Вероватно под утицајем Драгнше Васића, Дража је ускоро донео друкчију одлуку. У депеши коју је упутио команданту Београда 21. октобра 1942. истакао је: „Цивилни део Штаба одвојен од Вас и дајем му посебну улогу пропаганде и друго, а Ви имате чисто војну организацију“, а у депешама од 7. новембра исте године наглашавао да је командант „Штаба 909“, како се од тада назива, Младен Жујовић, да му је „главна улога пропагандно-обавештајна“ и да је подређен њему и генералу Трифуновићу. Истовремено, Дража је дао директиву да се продужи рад „на већим елаборатима за после“ и да се „сви писмени радови“ достављају њему, преко генерала Трифуновића.

Чланови Цивилног штаба, поред Младена Жујовића, били су: Властимир Петковић, Драган Бајовић, Борђе Јањић и Војин Андрић. До овог периода чланови Цивилног штаба бавили су се углавном изградом елабората о разним актуелним политичким питањима и о „будућем уређењу државе“, којима су засипали Дражу и Драгишу Васића, а мање су били ангажовани у пропагандном раду. Касније је Цивилни штаб појачао своју пропагандну активност и издат је низ летака и брошура, као: „Истина о усташком покрету“, „Омладинска корачница“, „Америчка штампа о нама (о чему Радио-ЈТондон ћути?)“, „Национални проблеми Југославије“, „Политичка начела и уставне будућности“, „Економско-социјални односи сутрашњег друштва“, „Социјализација“ и „Нови човек у новом друштву“. О пропагандном раду организације Драже Михаиловића у Београду до јесени 1942. у изјави Војина Андрића, наводи се следеће: „Пропагандна акција у тим данима у Београду била је вођена од стране војног штаба. Један од огсека војног штаба који је једно време водио капетан Братислав Матић, уз моју сарадњу, бавио се акцијом пропаганде. Тих дана у Београду је званично излазио билтен 'Видовдан', штампан два пута недељно у 300 примерака на гештетнеру, и повремено леци, као: 'Истина о Дражи Михаиловићу', 'Ко су четници', 'Горе главу' и тсл. који су растурани преко омладинских организација Савеза сокола... Омладине Српског културног клуба... Омладине Демократске странке...“

Почетком 1943. године Гестапо је извршио провалу у Цивилни штаб, те је један део функционера и сарадника похапшен, а неки су и стрељани, међу њима и Властимир Петковић, због сумње да је новезан са британском обавештајном службом. Други део припадника четничке организације Дра-

же Михаиловића, окуиљен око овог штаба, побегао је испред немачких потера из Београда на терен и отишао на другу дужност, као Андрић, Жујовић и Јањић. Све је ово проузроковало престанак рада Цивилног штаба све до средине 1943. године, када је извршена његова реорганизација и када су штабу постављени други задаци. За команданта реорганизованог Цивилног штаба постављен је инж. Бора Раденковић. Од тада се овај штаб назива и Управни штаб, јер су у његову надлежност ушли и „управни послови“, тј. преузимање и организација цивилне власти у Београду, после „ослобођења“. О деловању реорганизованог Цивилног штаба у Дражиној депеши од 11. јуна 1943. године, упућеног обавештајном органу Врховне команде у Београду инж. Петру Милићевићу, каже се следеће: „У Београду постоји Цивилни, односно управни и војни штаб. Цивилни штаб се поглавито бави пропагандом, војни чисто војном организацијом. Јединство у раду оба штаба остварује Дроња, који по своме чину може имати довољно ауторитета“ . . . Оживљавањем овог штаба, настављене су старе несугласице између њега и војног штаба, што је навело Дражу да истог дана упути директиву генералу Трифуновићу: „Морамо узети чврсто у своје руке руковођење пословима у месту бр. 2 (Београд). Обавештен сам да цивилни штаб и Вили опет су у непријателским односима и мешају се једни другима у рад. Војну организацију нека спроводи Вили, а бр. 909 нека узме у своје руке пропаганду. Ти, пак држи конце у својим рукама и једних и других. То је једини лек.“

И поред овакве Дражине директиве, деловање Цивилног штаба независно од војног штаба Команде Београда није више постојало, јер је Дража убудуће команданту Београда постављао и разне задатке политичке природе, што се види из његових депеша упућених Саши Михаиловићу крајем 1943. и почетком 1944. године.

Четнички покрет Драже Михаиловића имао је у Београду највише присталица међу припадницима Српског културног клуба, чији је председник био Слободан Јовановић, који је од јануара 1942. био председник југословенске избегличке владе у Лондону, а потпредседник клуба Драгиша Васић, један од идеолога четничког покрета и најближих сарадника Драже Михаиловића. Покрету Драже Михаиловића приступили су још 1941. и истакнути чланови Српског културног клуба: др Младен Жујовић, адвокат, Милан Жујовић, професор Београдског универзитета, др Драгослав Станковић, Властимир Петровић, један од уредника „Српског гласника“, органа Српског културног клуба, Војин Андрић, и други. Дража Михаиловић је имао своје присталице и међу припадницима Републиканске странке, на челу са инж. Бором Раденковићем и припадницима групе „Напред“ у којој су били Никола Распоповић, адвокат, Александар Вучићевић, адвокат, и Властимир Лучић, професор универзитета.

Током 1943, а нарочито после искрцавања савезничких снага на Сицилију и капитулације Италије, оживео је интерес грађанских политичара и политичких група из Београда за организацију Драже Михаиловића. До тог времена у директној сарадњи са четничким покретом били су другоразредни политичари. Међутим, оценивши да је наступио одлучујући тре-

нутак, грађанске странке су се ставите на страну Драже Михаиловића, јер су желеле да се укључе у борбу за повратак на власт. То је било логично опредељење буржоаских снага које су од почетка окупације биле у вези са реакционарним круговима, пре свега са оним око краљевске избегличке владе. Те везе, започете преко Милоша Секулића и Градимира Бајлонија, настављене су у току целог рата, а главна веза емигрантске владе са Београдом био је Јован Боновић, делегат краљевске владе за Блиски и Средњи исток у Истанбулу. Везе са избегличком владом одржаване су **ч** преко других канала.

Поред сарадње са наведеним политичким групама, као и са Савезом земљорадничких задруга, који је имао економску сарадњу са окупатором, Дража је успоставио сарадњу и са Миланом Недићем још од првог дана образовања тзв. владе народног спаса, 29. августа 1941. године. Ова сарадња са М. Недићем зависила је од војно-политичке ситуације у Србији. Током 1942, кад је НОП био у кризи, те везе су биле врло слабе, а долазило је до заоштравања односа, па чак и до међусобних опругивања и оружаних сукоба. У 1943. години, када је НОП у Србији све више јачао, приближавали су се сви издајници једни другима, јер се радило о заједничким интересима, који су се састојали у томе да онемогуће победу ослободилачког и револуционарног покрета, на челу са КПЈ, и на тај начин обезбеде успостављање капиталистичког друштвеног поретка.

Полазећи од својих планова о коначном ратном исходу у Југославији, а пре свега у Србији, Дража Михаиловић је од самог настанка његовог покрета, настојао да све националистичке снаге стави под своју команду, па и оне које су од почетка окупације биле у служби окупатора. Посебну пажњу Дража је посвећивао оружаним снагама колаборациониста, нарочито Недићевој Српској државној стражи коју су сачињавали жандарми, подофицири и официри бивше југословенске војске, на које су четници имали, видан утицај.

Уз подршку Недића и Драгог Јовановића, четници су крајем 1942. године и јавно радили у Београду на постављању темеља својој политичкој и војној организацији. Средином 1942. године, Драги Јовановић, управник града Београда и председник општине, почео је активно да ради на помагању четничке организације. Спасавао је четничке функционере које су Немци похапсили, набављао је муницију, храну, санитарски материјал и давао новчану помоћ четницима. У току рата испоручио је четницима преко 100.000 комада пушчане муниције и око 300 ручних бомби. Од намирница које су биле намењене грађанима Београда, Јовановић је преко Дирекције за исхрану (ДИРИС), дао четничкој организацији око 6.000 килограма шећера, око 4.000 кгр. зејтина, око 4.000 кгр. соли, а од обуће и одеће око 200 пари цокула, 300 пари гумених опанака, 200 пари радничких одела и 100 комплета веша. Све је то било намењено београдској сиротињи, која је живела у крајњој беди и немаштини.

Друга позната личност из редова квислинга са којом се повезала и сарађивала четничка организација био је Милан Аћимовић, шеф комесарске владе. О сарадњи са четницима

Аћимовић је говорио: „Ја сам стајао на становишту да Дражин циљ мора бити и наш циљ. Наш рад треба дискретно да се координира, а никако да се сукобљава. Између Драже, односно његових људи, и мене био је сталан контакт . . .” Због сарадње са четницима и неслагања са Недићем, Немци су изгледа и одлучили да се Аћимовић, дугогодишњи агент Гестапоа, уклони из Недићеве владе, у којој је био министар унутрашњих послова.

Користећи сарадњу са Недићем, Јовановићем и другим колаборационистима, четници су отворено растурали летке, прогласе, шгампу, прикупљали новац и оснивали своје омладинске и женске организације. Осим војне и политичке организације Драже Михаиловића, у Сопоту је основана „Југословенска равногорска омладинска организација” — ЈУРАО. (Штаб ЈУРАО — 501), у чијем штабу су били, поред осталих, и др Војин Андрић, Никола Страњковић и Миле Драшковић. Овај омладински штаб бачо је подређен Врховној команди Драже Михаиловића.

У руководству организације ЈУРАО у Београду (Штаб ЈУРАО 501/1) налазили су се: Миле Драшковић, Никола Страњковић, Димитрије Борђевић, Слободан Петровић, Драган Симић, Миле Станковић, Срба Анђелковић и други.

Равногорска омладинска организација деловала је под утицајем Српског културног клуба (Васић, Андрић), и имала је задатак да „прикупља, организује и васпитава омладину у равногорском националном духу”, да врши пропаганду четничког покрета Драже Михаиловића и да ради на мобилисању омладине за четничке јединице.

Поред омладинске, основана је и „женска равногорска организација санитета”.

О везама Драже Михаиловића и Недића знала је и немачка обавештајна служба. У обавештајној забелешци од 25. октобра 1943. о томе се каже: „Како се поверљиво сазнаје успостављена је веза између Драже Михаиловића и генерала Педића као и министра унутрашњих послова Динића.” Овом активношћу четничког покрета у Београду нису били задовољни неки Дражини функционери, међу којима и инспектор Врховне команде Јеврем Симић, који је 25. октобра 1943. упутио писмо четничкој команди у Београду, у коме изражава своје незадовољство због слабог пропагандног рада покрета Драже Михаиловића у Београду и захтева од команде Драже Михаиловића да одмах предузме „најенергичније мере” да четничка пропагандна активност „иретекне активност комуниста”.

У јесен 1943. у Београд долази и Драгослав Павловић, делегат Врховне команде, један од најистакнутијих Дражиних сарадника, да би лично разговарао са М. Недићем о заједничким дејствима против Народноослободилачке војске Југославије — НОВЈ и пружању помоћи четницима Драже Михаиловића у оружју, муницији, одећи и обући. Победе НОВЈ и распламсавање ослободилачке борбе у Србији, натерали су све профашистичке снаге у Београду и у Србији да се вежу за организацију Драже Михаиловића, надајући се да ће тако спасти своје животе и своје позиције. Крајем 1943. штаб Врховне команде Драже Михаиловића успоставио је попово везе

и са љотићевцима преко Буре Буровића, члана четничког Централног националног комитета и Предрага Раковића, који је био одређен за везу између Недића и Драже Михаиловића. Задатак ових Дражиних емисара био је да се споразумеју са руководством „Збора“ и штабом Српског добровољачког корпуса за заједничку борбу против НОП. Тој двојници опуномоћеника придружио се и Петар Милићевић, специјални обавештајац Врховне команде, чије је седиште било у Београду.

Пораз четника у борби са партизанима на Неретви, промена става Британаца према четничком покрету, отворена сарадња са Немцима и Недићем, многобројни злочини које су починили четнички команданти и њихове црне тројке, свакодневне пљачке, пијанчење и неморалан живот Дражиних официра и подофицира, допринели су све већој одбојности народа према четничком покрету, који је крајем 1943. године упао у кризу, која је из дана у дан постајала све дубља. Спрега и сарадња четника са Немцима и Недићем постајала је све чвршћа, па је влада Велике Британије повукла све своје војне мисије које су се налазиле при Врховној команди Драже Михаиловића и штабовима неких четничких корпуса.

Сарадња Драже Михаиловића и Недића и њихови планови да Српску државну стражу прикључе Југословенској војсци у отаџбини у време када се немачке трупе буду повлачиле из Србије, као и стална бојазан да се Енглези не искрцају на Балкан, утицали су на промену става Немаца према четницима, који се састојао у ршениости команданта Југоистока и команданта Србије да спроведу ранију одлуку о уништењу четничке организације. У јесен 1943. немачка окупациона управа отпочела је са хапшењем истакнутих припадника четничког покрета, а пре свега оних који су се налазили у Београду. Због таквог поступка Немаца интервенисао је 10. новембра 1943. Недић, који је поставио питање опуномоћенику Министарства иностраних послова Трећег Рајха да ли сада треба дозволити... „да се распадање организације и даље повољно развија и сходно томе процес распадања узме други ток, или треба наставити садашњу праксу казњених експедиција, хапшења по Београду, упућивања у Немачку итд., и тиме створити комплетну дезоријентацију и потпуни хаос и кристалице ДМ отерати у табор партизана, који су у овом тренутку у наступању?"

Полазећи од за њих неповољног развоја догађаја, као и од најновијег става владе Велике Британије, која је услед све већих победа НОП-а дефинитивно признала НОВЈ и отпочела да јој пружа одређену материјалну помоћ, четници су били принуђени да се још чвршће вежу за окупатора, од кога су убудуће једино могли да добију оружје и муницију. Победе НОВЈ утицале су и на однос Немаца према четницима, који су обуставили њихов прогон и прихватили понуду четника за сарадњу у борби против растуће опасности од НОП-а. Продор 2. и 5. пролетерске дивизије у Србији крајем октобра 1943. утицао је на окупатора, квислинге и четнике да се брже договоре о чвршћој међусобној сарадњи. Понуде Драже Михаиловића за сарадњу коначно су биле усвојене, а та сарадња између четника и Немаца била је дефинисана у уговору закљученом између војноуправног команданта Југоистока, гене-

рала Фелбера, и делегата Драже Михаиловића, пуковника Јеврема Симића, инспектора Врховне команде Југословенске војске у отаџбини — ЈВУО, и капетана Николе Калабића, команданта четничке Горске гарде. Тиме су биле уклоњене све препреке између четника и Немаца, тако да је њихова међусобна сарадња у борби против НОП-а до краја рата текла несметано.

Делатност четничке организације у Београду углавном се сводила на обавештајни рад, који је био организован према организационој структури четничког покрета. Како је у Београду постојао војни и цивилни штаб, то је и обавештајни рад био организован и обављан у оквиру тих штабова. До новембра 1942. делатност и надлежност војног и цивилног штаба, као што смо у претходном тексту истакли, нису били јасно одређени и разграничени. Од тог времена почео се спроводити самостални рад и једног и другог штаба. Војни штаб био је подређен Врховној команди, а Цивилни команданту Србије, генералу Мирославу Трифуновићу-Дроњи. Од августа 1943. рад оба штаба обједињује командант Београда Александар Михаиловић, иако штабови и даље раде засебно. Према горњој подели организована је и обавештајна служба. Штаб Команде Београда имао је своју обавештајну службу, а Цивилни штаб своју. Због важности Београда, Дража Михаиловић је имао у њему посебан обавештајни центар, који је био у директној вези са њим.

Рад на организовању војне обавештајне службе отпочео је непосредно после капитулације Југославије у априлском рату. Известан број официра бивше југословенске војске, који су раније били или у обавештајној служби Генералштаба бивше југословенске војске, или су припадали групи генерала Душана Симовића и учествовали 27. марта у свргавању владе Цветковић—Мачек, наставили су обавештајни рад. Они су до тада већим делом припадали британској и француској обавештајној служби, а са радом су почели одмах после капитулације, у мају 1941. године. Појавом четничког покрета Драже Михаиловића, они су се сви, са својим обавештајним организацијама, прикључили њему. На формирању обавештајне службе радило је неколико официра, међу којима мајор Јовановић, који је пре рата радио у обавештајном одељењу Генералштаба, код жандармеријског генерала Томића, а истовремено је радио за британску и француску обавештајну службу. У мају 1941. Јовановић је успоставио обавештајни контакт са Душаном Милутиновићем, бившим помоћником начелника обавештајног одељења 5. армије у Нишу. Према добијеним упутствима, Милутиновић је под псеудонимима „Милун Радоњић“ отпочео да ради у Београду. За свој обавештајни рад, који је у почетку сам обављао, користећи услуге Жарка Стругарца, комесара железничке полиције, Милутиновић је заврбовао и укључио: Мирка Бурлицу, каплара Српске државне страже, Дајића, стражара СДС, Васића, поднаредника СДС, Букића, поднаредника СДС, а помагао му је индиректно Миша [Миладин] Зарић, учитељ.

После погибије мајора Јовановића код Дивчибара, априла 1942, Милутиновић је наставио са обавештајним радом. Ње-

гове извештаје курири су преиосили Врховној команди, а са њима је био упозна! и члан енглеске мисије код Драже Михаиловића, мајор Хадсон. Новембра 1943. Милутиновић је пред потером од Гестапоа побегао на терен, где је боравио краће време, а потом се вратио у Београд и наставио рад.

У извештајима Врховној команди, које су примали поручник Јовановић и Новаковић, Милутиновић је достављао податке о стању у Београду, транспортима трупа и свему ономе што је као важно и интересно могао запазити. Извештаје Милутиновића Врховна команда је оцењивала као врло добре.

Осим обавештајне групе мајора Јовановића, односно Милутиновића, према изјави Војина Андропа, бившег члана Централног националног комитета, радила је у Београду и обавештајна група поручника Војислава Радојичића и капетана Јанка Борђевића која се, по настанку четничког покрета, повезала са Врховном командом и делегатом за Србију, потпуковником Драгославом Павловићем, који је руководио обавештајном службом. Радојичићева група успела је исто као и Милутиновићева да окупи већи број сарадника из редова резервних официра из Београда и са терена. После Радојичићеве погибије 1942. године, овом обавештајном групом руководио је Јанко Борђевић, који је успео да у свој рад укључи нове сараднике, међу којима Одавића, помоћника шефа концентрационог логора на Бањици, преко кога су четници извлачили своје људе из логора, а слао им је и редовне извештаје о конференцијама са Гестапоом, о Драгом Јовановићу, о новим инструкцијама и друго.

На организовању обавештајне службе у Београду радио је и Александар Михаиловић-Саша, који је у почетку био задужен за околицу Београда. У време када је обавештајна служба Драже Михаиловића била у зачетку, Саша је црпео податке од мајора Босића, шефа обавештајне службе Српске државне страже, код кога је радио све до јесени 1942, када је откривен.

Према његовим депешама, он је током 1941. радио на формирању обавештајне службе, а од априла 1942. већ је одржавао радио-везу са Врховном командом Драже Михаиловића. Према његовом једном извештају од августа 1942, види се да је формирао обавештајно одељење. О раду овог одељења, његовој организационој структури, као и о лицима која су њим руководила, нема никаквих података. У то време организација Драже Михаиловића проширује се и учвршћује у редовима Српске државне страже и Специјалне полиције. Већи број обавештења која је добијао из тих редова Саша је достављао Врховној команди путем депеша. Податке је добијао не само од организоване обавештајне службе, већ и од осталих припадника организације Драже Михаиловића.

Везу са Драгом одржавао је и преко курира који су долазили у Београд. Према једној депеши од „Јозефа“, тј. Саше, упућеној Дражи 22. августа 1942, прва веза са Сашом Михаиловићем била је послатичарница „Србијанке“ у Кнез-Михиловој улици бр. 5, преко Александра Томића. Курире је овај Аца упућивао даље на поручника Миодрага Стојановића, који

је био Сашии обавештајни официр и илегално живео у Београду.

Иако је у документима мало података о деловању војне обавештајне службе организације Драже Михаиловића у Београду до јесени 1943, ипак се наилази на један број обавештајаца, који су највећим делом радили повремено или по посебним питањима. Међу њима је и Бора Месаровић „Аугуст“, који је са организацијом Драже Михаиловића сарађивао од краја 1942. или почетка 1943. године. Он је за Сашу Михаиловића и остале припаднике ДМ у Београду прибављао лажне легитимације, а потпомагао их је и новчано. Редовно је достављао извештаје по разним питањима. За период од годину и по дана доставио је Команди Београда следеће опширне извештаје: 1) Формирање немачке тајне полиције (Гестапоа); 2) Статистика стрељаних у Јајинцима; 3) Целат Едгар Енге са фотографијом из Јајинаца; 4) Смрт Калабића (оца Николе Калабића); 5) Логори у Србији итд., итд.“). До података које је слао у наведеном и другим извештајима Месаровић је долазио као сарадник Фелдкомандантуре и Гестапоа у Београду.

Месаровићевим обавештајним радом Дража је био задовољан, што се види из депеше од 30. новембра 1943. упућене Саши Михаиловићу, у којој о извештајима Месаровића каже следеће: „Примили смо Ваше писмене извештаје који су одлични. Аугуст је учинио велику услугу. Ове извештаје нећемо никоме открити, а предузећемо само потребне радње за оне који су прешли преко мора. Понављам извештаји су одлични и корисни. Продужите са уништењем комунистичких група и њихових тајних организација и састављајте спискове њихових симпатизера.“ И овом приликом Дража Михаиловић тражи да се уништавају комунистичке групе, а не окупаторске, што показује колико је четнички покрет био усмерен против НОП-а, којег је сматрао својим највећим непријатељем, а не окупатора који су запосели и раскомадали земљу.

Формирањем штабова корпуса у Београду августа 1943, о чему је било речи, реорганизована је дотадашња обавештајна служба Команде Београда. При Команди Београда формирано је обавештајно одељење, а код сваког корпуса обавештајно-пропагандна секција са обавештајним официрима и помоћницима.

Према сачуваним документима рад обавештајног одељења Команде Београда, које се понекад називало и Главни обавештајни центар, делио се на три сектора: 1. Рад по питању Немаца, који је добрим делом имао контраобавештајни карактер; 2. Рад на откривању симпатизера и сарадника НОП-а и 3. Рад по питању Недићевих одреда (СДС) и Љотићеваца (СДК).

Према казивању Радомира Милинковића „Џека“, референт за сектор а) непријатељски сектор — Немци, био је он, за сектор б) комунизам и Љотићевци, био је Дејан Николић Војновић и за сектор ц) српски оружани одреди, била је Ива Николић, супруга Мике Николића, чиновника Министарства финансија и пријатељица Боже Ранковића, начелника штаба команде Београдске групе корпуса, који је руководио наведеним секторима.

Целокупном обавештајном службом Команде Београда, после Боже Ранковића, руководио је током 1944. године пешадијски капетан Радомир Милинковић „Цек“, рођен у Америци, где је живео до своје шеснаесте године. На извештајима које је слао потписивао се као „шеф обавештајне службе“ или „шеф Главног обавештајног центра“. До реорганизације Команде Београда августа 1943. њеном обавештајном службом изгледа да је руководио Саша Михаиловић, јер се његова дотадашња делатност као Команданта Београда, углавном састојала из обавештајне активности.

Као саставни део Штаба Команде Београда, од пролећа 1942, деловао је Цивилни штаб, који је окупљао присталице покрета ДМ из редова Српског културног клуба и осталих великосрпски оријентисаних градских политичара. Поред пропаганде, рад овог штаба састојао се и у прикупљању података обавештајне природе, који су посебним каналима достављани Врховној команди преко генерала Трифуновића. Пошто су чланови Цивилног штаба, пре свега они из Српског културног клуба, претендовали на руководећу улогу, у читавом покрету ДМ дошло је до размимоилажења и трвења између њих и руководиоца војне организације ДМ у Београду, због чега је у октобру 1942. Дража издвојио Цивилни штаб из састава Команде Београда. Тада је Цивилни штаб стављен под надлежност генерала Трифуновића, а задатке му је Дража одредио депешом Трифуновићу од 26. октобра, у којој каже: „Цивилни део штаба одвајам за пропагандну и обавештајну службу“. Депешом од 7. новембра 1942. Дража је прецизирао његову улогу и дао му назив „Штаб 909“, истакавши при том да је његова главна улога пропагандно-обавештајна и да директно стоји под њим и Трифуновићем, коме ће слати све писмене саставе. Примљене извештаје Трифуновић је достављао Дражи.

Од јула 1943. Цивилни штаб није више деловао одвојено, већ у саставу Команде Београда, са називом „Цивилни део штаба бр. 2“. Нема података из којих би се видело да ли је обавештајна служба Цивилног штаба остала до краја самостална, или се укључила у састав војне обавештајне службе.

У Цивилном штабу, односно штабу 909, обавештајном службом се руководило из посебног центра, који је имао назив „Обавештајни центар бр. 10“. Руководилац овог обавештајног центра био је Никола Божић — „Артур“, помоћник Божидара Бећаревића из специјалне полиције. На ову дужност Божић је дошао крајем 1942. године. Упоредо са постављањем и изградњом војне, текло је постављање и остварење цивилне обавештајне службе, која је имала задатак да обухвати целокупан политички и привредни живот Београда. У почетку рада разне вести и податке до којих је долазила цивилна обавештајна служба достављани су војним лицима, која су их својим каналима упућивала даље. Одвајањем цивилне од војне обавештајне службе, извештаји и друга обавештења достављени су посебним цивилним каналом под шифром. Према „Извештају цивилних чланова штаба бр. 2“, обавештајна делатност овог штаба била је прилично обимна, а организациона структура обавештајне службе била је тако постављена да је омогућавала увид у рад целокупног Неди-

ћевог административног апарата и привредног живота на територији Србије. Према наведеном извештају, организационо-техничка структура цивилне обавештајне службе била је следећа:

..." 1) Пошло се од владе — до укупног броја данас постојећих управних ресора. Ти ресори подељени су по сродности с обзиром на природу својих функција. Тако напр. Министарство саобраћаја сачињава један обавештајни центар, пошто је тај ресор иначе подвргнут једном посебном члану организације. Министарство финансија је други центар са њему припадајућим државним привредним установама као: Државна хипотекарна банка, Народна банка, Поштанска штедионица, Фабрика шећера. Трећи центар је Министарство унутрашњих дела. Четврти центар је председништво владе и изванредни комесаријат за чиновничка питања. Пети центар је Управа града Београда и општина. Шести центар чине: Министарство просвете, Министарство правде, Министарство грађевина и Министарство социјалне политике и народног здравља. Седми центар чине Министарство пољопривреде, Министарство привреде и исхране, „Призад“ и силоси.

2) Друга група обавештајних центара спроведена је у приватним привредним предузећима: банкама, индустријским предузећима, трговачким предузећима и комесаријатима.

3) Трећа група обавештајних центара спроведена је по сталешким грађанским установама (лекарска, апотекарска, занатска, инжењерска и трговачка комора и удружење).

4) Четврти обавештајни центар јесте бивши југословенски дипломатски кор, чији припадници су данас на разним положајима и по различитим службама.

5) Поједини самостални обавештајни агенти било у односу на наше било у односу на немачку власт.

На челу обавештајне службе налази се један цивилни члан штаба.

Сви ови разни обавештајни центри свде се каналима на мањи број док не дођу у руке шефа. Он распоређује материјал, одабира важно од неважнога, стилизује телеграме, издаје материјал за архиву, укључује нове канале и ствара нове центре.

Људство које се употребљава за послове обавештајне службе региструје се из кадра идејних присталица нашег покрета. Старамо се да људе које за ове послове ангажујемо буду на местима, са којих могу без тешкоћа посматрати и прикупљати важне и тачне податке. Тако напр. у министарствима су то људи из кабинета министра или помоћника, тамо где помоћници углавном воде послове. У извесним министарствима имамо људе и у кабинету министра и у кабинету помоћника министра.

У привредним предузећима и банкама то су обично личности чија је функција везана за потпуну упућеност у све послове предузећа.

Идејни агенти имају увек преимућство над професионалним. Они вероватно уносе један елемент аматерства у свој рад, али никад не постоји могућност да ће ствар изневерити или продати ..."

Везе еа наведеним секторима н врбовање људи за рад у обавештајној сдужби обављао је обавештајац, члан штаба Властимир Петковић. Пре рата он се школовао у Француској, октобра 1941. отворио адвокатску канцеларију, а априла 1942. почео рад у политичкој обавештајној служби организације ДМ у Београду по задатку Саше Михаиловића. Своју мрежу обавештајаца Петковић је стварао на тај начин, што је сваки заврбовани сарадник у свом даљем раду проналазио друго лице које је врбовао. Тако је Петковић врбовао Миликића, Миликић Павловића, а Павловић Симу Петровића. Оваким системом рада Властимир Петковић је хтео да се обезбеди од евентуалне провале, у случају да неки обавештајац буде ухапшен. Сви обавештајци су углавном били из имућних породица и школовали су се у иностранству, а од најраније младости били су васпитавани против комунизма, тако да су постали окорели антикомунисти. Александар Миликић школовао се у Енглеској, а у току рата радио у Министарском савету Недићеве владе; Стеван Павловић школовао се у Француској, а у току рата радио је у Министарству унутрашњих послова Недићеве владе. Са Петковићем су сарађивали и давали податке: Јован Гашић о саобраћају, Сава Грујић из председништва Недићеве владе, Никола Божић, Светозар Илић, у Министарству финансија Борђе Јожић, у централном пресбируу Гавра Великић, Миодраг Топаловић, у полицији Радивоје Атанасијевић и Љуба Петровић. Осим ових и других лица, Петровић је имао широк круг познаника од којих је црпео директно или индиректно податке, као на пример од професора универзитета Илије Прокића, Јована Борђевића, новинара Боре Кесића и Милана Каловића. Податке које је Петковић сакупљао усменим или писменим путем стављао је у есенцијалном облику у недељни извештај, који је инжењер Живојин Величковић носио у Врховну команду, а доцније у Команду Србије. Властимир Петковић је откривен од Гестапоа 1943. године, ухапшен и стрељан, а Љуба Петровић и Борђе Јожић су срећним случајем успели да побегну код генерала Трифунковића и да наставе обавештајни рад.

Штаб 909, односно обавештајни центар број 10, достављао је разна обавештења и из унутрашњости Србије. Његова делатност била је, што се тиче унутрашњости, углавном информативног карактера. Достављани су подаци који су обухватили расположење становништва у Београду, кретање немачких трупа, о деловању НОПа, о раду појединих личности; разни привредни подаци, коментари и слично.

Поред обавештајне групе штаба 909, било је у Београду и других обавештајних група, које су своје извештаје достављале Врховној команди посебним каналима и у њиховом раду није било уже координације.

Осим обавештајних центара, одсека и органа који су деловали непосредно под руководством војног и цивилног штаба и територијалних комананата, и Врховни командант Дража Михаиловић стварао је посебне обавештајне организације и органе који су деловали под његовим руководством. Његов циљ био је да прошири и употпуни већ постојећу делатност обавештајне службе територијалних штабова. Дража Михаи-

ловић је развио интензивни рад у том правцу током 1943. и 1944. године. Од обавештајних органа, који су деловали под непосредним руководством Драже Михаиловића, у Београду сусрећемо следеће: *групу инж. Петра Милићевића*, којом је најпре руководио инж. Јово Гашић, виши железнички чиновник у Београду, који је од 24. јуна 1942. редовно достављао извештаје Дражи Михаиловићу под псеудонимом „Франц”. Ухапшен је од Немаца 28. октобра 1942. и налазио се дуже време у затвору. Са њим је радио на прикупљању података Петар Милићевић, виши железнички саветник у пензији, који је најпре имао псеудоним „Лоренц”, а од 14. фебруара 1943. на извештајима се потписује псеудонимом „Анте” који му је дао Дража Михаиловић. Као сарадник обавештајне службе ДМ радио је у Београду све до августа 1944, када се прикључио четничким одредима при повлачењу из Србије и погинуо на Зеленгори 1945. године. Као обавештајац одржавао је везу са штабом 909, са Командом Београда, са штабом Команде Војводине, 2. Равногорским корпусом и низом других обавештајаца у Београду.

Свој обавештајни рад Милићевић је почео са Гашићем у августу 1942, са којим се заједно потписивао на извештајима. Прикупљене податке достављали су преко курира ДМ. Редовна веза је ишла преко команданта 1. Равногорског корпуса капетана Звонка Вучковића. Понекад су и лично одлазили у штаб ДМ, нарочито Петар Милићевић. Податке су углавном прикупљали преко прочетничких елемената у Министарству саобраћаја, од других железничких службеника на терену и од својих многобројних познанка. После хапшења Гашића, Милићевић је проширио везе, како у Београду, тако и у многим местима Србије. Његова служба је заснивана највећим делом на личним познанствима и везама. Радио је самостално и по властитом нахођењу, одабирао је домен и форме рада оријентишући се и на она питања која је сам сматрао важним. Извештаји су оцењивани од стране Драже Михаиловића. Осим тога, Милићевић се бавио врбовањем лица из немачких редова за своју обавештајну службу. Према извештајима од 1. септембра 1942. Гашић је имао везе са једним немачким авијатичарем, који је возио Нојхаузена за Берлин, тзв. „стручњак за авијацију” и једним „Немцем из генералштаба”, од којих је добијао разне податке о стању на светским фронтovima и о распореду немачких трупа у Југославији. У извештају од 7. октобра 1942. каже се да је добио податке од тог Немца, кога назива „М. из штаба”, о мишљењу немачког посланства у Анкари, о Турској и њеном ставу према савезницима. Наводи се да је дао Немцу 10.000 динара као награду.

После Гашићевог хапшења, Милићевић је наставио обавештајну делатност, и према његовом казивању ступио у везу са два инспектора из Управе града Београда, од којих је један био Богако Илић. Ови инспектори радили су на организовању двојки и тројки у Управи града и по квартовима, достављали податке о активности присталица НОП-а у Београду и о оснивању организација НОП-а на периферији града. Њихова сарадња са Милићевићем трајала је до априла 1943, када је уз сагласност са Александром Михаиловићем „Вилијем”

организација СДС и чиновници Управе града ушли у састав војне организације.

Највећи део обавештења која је достављала обавештајна служба „штаба 909“ односила су се на рад припадника и симпатизера НОП-а, па држање Немаца, Недића и Љотића према организацији Драже Михаиловића, на сарадњу и суиротности међу квислинзима, као и на делатност немачке обавештајне службе.

Осим наведених, у Београду је од децембра 1942. почела са радом Обавештајна организација „Родољуб“, која је у марту 1943. добила организован карактер, а последњи подаци о њеном раду датирају из фебруара 1944. године. Овом организацијом руководио је мајор Јован Петровић, који је одржавао везу са Врховном командом ДМ преко команданта 2. Равногорског корпуса Предрага Раковића.

У оквиру организације деловао је „противкомунистички одсек“ формиран у првој половини 1943. године. Одсеком је руководио поручник Вјекослав Фаркаш „Тип“, родом из Љутомера. Он је за време окупације био у СДС у Београду, а марта 1944. ухапшен је од Немаца и спроведен на рад у Француску. О „противкомунистичком одсеку“ Петровић извештава Д. Михаиловића 6. јуна 1943. године: „У погледу рада против комуниста које Вам је усмено изнео „Тип“, своја запажања могу Вас известити, да је у том циљу одмах формиран „Противкомунистички одсек“ и рад поверен „Типу“ уз сарадњу омладинаца који су му доделени из омладинске групе.“ Обавештајна организација „Родољуб“ развијала је своју делатност у обавештајном и пропагандном правцу, а тежиште рада било је откривање и сузбијање делатности НОП-а. Она је углавном прикупљала податке о партизанским одредима у Србији, њиховом бројном стању и наоружању, о територији на којој се крећу и слично. Овај рад није имао карактер неке дубље анализе или разраде појединих питања, већ се сводио на информативно обавештавање о партизанима, на основу података које је Петровић вероватно добијао од неких лица која су радила у обавештајној служби Српске државне страже у Београду.

Док је рад обавештајне организације „Родољуб“ углавном био усмерен према делатности НОП-а, обавештајна група Миодрага В. Инђића, „др. Краус“, новинара, рођеног у селу Стублине код Обреновца, пре рата директора листа „Југословенски курир“, а за време окупације трговачког саветника ниваре „Вајферт“, била је усмерена ка добављању обавештења и података о односу Немаца и квислинга, према четничкој организацији Драже Михаиловића. Делатност ове групе почела је такође у децембру 1942. године. У почетку је била повезана са обавештајном организацијом Врховне команде мајора Јована Петровића, а затим је одржавао везу са др Буrom Буровићем, секретаром Централног националног комитета, преко поручника Вјекослава Фаркаша „Типа“. Почетком 1944. године Инђић је, заједно са Фаркашем, ухапшен од Немаца и априла исте године стрељан. До хапшења Инђић је деловао у Београду, а достављао је извештаје о ситуацији у Немачкој и тзв. Независној Држави Хрватској, према пода-

цима својих агената, који су тамо упућивани по разним задацима.

У Београду су деловали и обавештајни органи Команде северних покрајина Драже Михаиловића. Све до јуна 1942. нема података о обавештајној делатности Команде северних покрајина. Међутим, с обзиром да је командант те Команде био мајор Жарко Тодоровић „Валтер“, који је и у бившој југословенској војсци радио у обавештајној служби, то је он, вероватно и до лета 1942, имао своју обавештајну службу, јер се његова улога команданта морала сводити на организаторску и обавештајну делатност. Поред података које је добијао преко својих обавештајаца из северних крајева, Тодоровић је одржавао везу и са неким лицима из „Руског добровољачког корпуса“, а према извештају немачког агента Радослава Спацера „Хорвата“, са обавештајном службом Драже Михаиловића у Загребу био је у вези и др Дамић, „шеф хрватске обавештајне службе у министарству унутрашњих дела“.

У обавештајној служби Тодоровића налазио се Љубан Кордић — „Ахренс“, ваздухопловни потпуковник, који је до новембра 1942. са потпоручником Прекоржеком „Келером“ радио на организовању службе везе у западној Србији, а после тога је дошао у Београд, где је отпочео са обавештајним радом за Тодоровића, а истовремено је радио и на пропаганди. По доласку у Београд, кратко време је радио самостално, ослањајући се на своје другове из војне академије, а затим се прикључио Тодоровићевом штабу са целокупном својом обавештајном мрежом, прихватајући се дужности да у томе штабу буде „обавештајни официр и официр за везу“, како пише у свом извештају Драгоси Михаиловићу децембра 1942. године.

Овај „Обавештајно-пропагандни штаб“ мајора Тодоровића имао је „Секцију Београд“, како стоји у Кордићевом упутству за обавештајни и пропагандни рад од 6. новембра 1942. године. Према овом упутству „обавештајни део“ ове секције имао је следеће секторе за прикупљање података: 1) Кретање немачке војске (сувим, железницом, воденим путем и ваздухом); 2) Стационирање и свакодневни живот немачких војника у Београду; 3) Рад наших установа (од министарства до последњег надлештва и приватних установа); 4) Јавно — приватни живот личности (наклоњених или противних — картотека); 5) Фоторепортаже (бункера и важнијих немачких објеката, личности и догађаја вредних пажње, документа); 6) Прикупљање важних догађаја живота (крађом, преписом, фотографијом).

Обавештајна „Секција Београд“, прикупљала је и достављала разне податке, који су се односили на делокруг наведених сектора. Међу тим подацима, највише их је који се односе на личности из Недићеве структуре власти које су сарађивале са Гестапоом.

Поред овога што је наведено о обавештајној делатности организације Драже Михаиловића, треба напоменути и чињеницу да су готово сви команданти четничких корпуса у Србији имали своје обавештајне органе и у Београду. Међутим, рад ових органа био је мање-више локалног значаја и без утицаја на целокупан обавештајни рад четничког покрета у Београду.

ЈАЧАЊЕ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ ПОКРЕТА У ЗЕМУНУ 1943. ГОДИНЕ

463

У току 1943. НОП у Земуну и земунском срезу остварио је све веће резултате, захваљујући пре свега активности ма организација КПЈ и СКОЈ-а, које нису биле погођене великим провалама, као што се то догодило са организацијама КПЈ у Београду.

Иако се у Земуну током године налазило повремено 6 штабова и команди и 4 немачке и усташке јединице, које су често предузимале акције чишћења терена, активност организација НОП-а у граду и срезу Земун непрекидно је спроводена. Ове немачке и усташке јединице извеле су од 14. до 18. фебруара 1943. чишћење терена Шимановци—Бућановци—Огар, уз уобичајени терор над становништвом. Неколико дана касније ове непријатељске јединице чистиле су терен између Дунава, Чортановаца и Батајнице. Обе ове акције имале су за циљ да униште НОП на овим теренима на којима су месне десетине, ударне и диверзантске групе водиле сталне борбе против непријатељских јединица. Међутим, и поред ангажовања бројних снага, Немци и усташе нису успели овим војним акцијама да униште оружане снаге НОП-а. Напротив, терор окупатора и усташа појачавао је отпор народа, који се манифестовао у све бројнијем приливу нових бораца у месне десетине, које се у то време организују у чете и батаљоне и називају се „месним резервним партизанским јединицама“. Борци ових јединица живели су легално у селима, дању обављали своје домаће послове, а ноћу изводили акције и војну обуку.

Прилив нових бораца омогућио је формирање Сремског одреда марта 1943. године. Трећи батаљон овог одреда, 3. по-савски, који је имао 150 бораца, дејствовао је на терену земунског и румског среза. Штаб батаљона чинили су: Новак Атанацковић, командант, Милан Узелац, политички комесар, Васа Мајић, заменик команданта и Урош Остојић, заменик политичког комесара. Овај батаљон је маја 1943. ушао у састав 3. војвођанске бригаде.

У пролеће и лето 1943. месне резервне јединице извеле су бројне акције, рушиле су саобраћајне објекте и телеграфско-телефонске линије, палиле су општинске архиве, хватале и убијале војне и цивилне функционере окупатора и усташа и заједно са одредима браниле летину и уништавале жито које је непријатељ планирао да однесе. Борба за жетву 1943. спроводена је исто као и 1942. године под паролом „Ни зрна жита окупатору“. У писму упућеном народу Срема, Главни штаб

НОВ и ПОЈ Војводине и Окружни народноослободилачки одбор — НО за Срем, истицали су да „борба за жетву јесте борба не само за исхрану нашега народа и наше народне војске, већ и борба против фашизма уопште“, и позивали народ Срема да се дигне „сви до једнога за одбрану наше летине“ и да уништавају „жита на државним имањима, петоколонашка и друга која су у рукама непријатеља“. У том пламену „сремских ватри“ јула 1943. јединице и народ Срема спалили су око 1.550 јутара жита приспелог за жетву, од којег су знатне количине уништене у срезу земунском. У овим акцијама посебно се истицала омладина, која је већином чинила састав месних резервних јединица.

Према чланку „Гласа омладине“ од новембра 1943. године о акцијама омладине Срема против окупатора — „У земунском срезу I радни батаљон раскопао је цесту, а у једном месту разрушио је непријатељске бункере. II радни батаљон извадио је на имању једног народног непријатеља 60 метара кромпира и предао га Народноослободилачком одбору. III радни батаљон обрао је 6 јутара фашистичког кукуруза у корист НОФ-а, очистио бунаре, док је IV радни батаљон обрао 4 јутра фашистичког кукуруза, снабдевао дрвима сиромашне и партизанске породице...“

Ове и друге акције бораца НОП-а изазивале су посебне реакције окупатора и усташа, чије су јединице упадале у села на ослобођеној територији, хватале и убијале становништво и одводиле људе на принудни рад и у логоре у Немачку.

Целокупна активност месних десетипа, диверзантских и ударних група у Земуну и околини одражавала је и снагу организација КПЈ и СКОЈ-а. У априлу 1943. на овом терену је деловало 86 чланова КПЈ и 26 кандидата, јула 136 чланова и 20 кандидата, а почетком 1944. године 222 члана КПЈ и 67 кандидата.

У току зиме 1942—1943. на ослобођену територију земунског среза изашао је Срески комитет КПЈ за земунски срез. Тада је уместо Шотп Пала, који је прешао на другу дужност, за секретара Среског комитета дошао Марко Никезић, којег је касније заменио Лајош Јо. До јула 1943. организацијом КПЈ у земунском срезу руководио је Покрајински комитет КПЈ за Србију, а од тада Покрајински комитет КПЈ за Војводину, односно Окружни комитет КПЈ за источни Срем.

У фебруару 1943. у Земуну је основано Месно повереништво КПЈ, за чијег секретара је постављен Лајош Јо. Убрзо је ово повереништво проширено новим члановима и прерасло у Градски комитет КПЈ чији је секретар до маја 1943. био Лајош Јо, а од тада Фрања Вученик. Градски комитет КПЈ у Земуну сачињавали су Никола Бобић, Јуре Чуле, Божа Томић и Душан Секић, који је био секретар Градског комитета СКОЈ-а.

Средином 1943. у Земуну и Бежанији налазило се седам ћелија КПЈ са око 30 чланова, и то: ћелија „Центар“, две ћелије у Горњој вароши, у Творничком рејону, на Насељу, у „Икарусу“ и ћелија у Бежанији. У то време организација СКОЈ-а имала је око 400 чланова. Осим Градског комитета СКОЈ-а, било је створено пет рејонских руководства СКОЈ-а, и то: за први рејон, за Горњи град, за „Икарус“, Аеродром,

„Телеоптик“ и још нека предузећа, за средње школе, за Бежанњу и за Насеље. Од наведених партијских ћелија, посебно се истицала организација КПЈ и СКОЈ-а у „Икарусу“, која је имала три одељења и партијски биро. Организација СКОЈ-а у Земуну имала је снажног утицаја међу омладином у Гимназији и у Трговачкој академији.

Значајну улогу у активности организација КПЈ и СКОЈ-а у Земуну одиграла је партијска техника, која је штампала „Вести“ у око 6000 примерака и други агитационо-пропагандни материјал, што је допринело стварању и јачању утицаја КПЈ и СКОЈ-а у народу и омладини, чије је расположење за борбу стално расло.

Успеси НОП-а у свим крајевима земље, победе савезничких снага на светским фронтима и непосредни утицај КПЈ и СКОЈ-а који је оствариван личним примером њихових чланова, допринели су стварању и израстању бројне и снажне организације Народноослободилачког фонда — НОФ-а, која је 1943. године окупљала око 4.000 чланова.

Поред друштвено-политичких организација, у Земуну је августа 1943. основан и Градски народноослободилачки одбор, као највиши орган нове народне револуционарне власти. Његови чланови су били: Божа Савић, председник, Гојко Правица, секретар и чланови: Александар Метлер, Јуре Чуле и Раде Радовановић. Градски одбор је за кратко време основао и шест рејонских народноослободилачких одбора — НОО, који су у то време углавном обављали политичке функције, јер су НОО у исто време били и политички органи народноослободилачке борбе.

Поред напора, које је организација КПЈ у Земуну улагала за организационо-политичко постављење и изградњу својих и организација НОП-а, настављено је и са извођењем борбених акција, којима је стварано борбено расположење у народу и несигурност међу окупаторима и квислинзима. Током 1943. ударне групе и појединци извршили су низ акција против окупатора и њихових домаћих слугу. Поред разних диверзија, саботажа, сечења и прекидања телефонско-телеграфских веза, извршено је и неколико атентата над непријатељима НОП-а. Тако су ударници Лазар Саватић и Иван Радосављевић извршили 20. октобра 1943. атентат на „четничког војводу Земуна и среза земунског“ Милана Бајића, познатог непријатеља НОП-а, а ударник Халиб Иосић у Гробљанској улици извршио атентат на капетана Јову Колара, секретара „четничког одбора“.

Посебно велики одјек међу становништвом Земуна и околине имао је атентат који су 5. новембра 1943. извршили такође Лазар Саватић и Иван Радосављевић на усташког напоручника Мартина Волфа, који је припадао усташкој групи која се уочи рата обучавала на „Јанка Пусти“ у Мађарској и био један од најоузданијих Павелићевих официра. Приликом извођења овог атентата, оба ударника су била рањена, али су успели да се склоне у своје тајне и сигурне базе.

Наведене и друге акције које су извели ударници у Земуну 1943. изазвале су код патриотског и антифашистичког становништва радост и одушевљење, а код окупатора и квислинга страх од све снажнијег развоја народноослободилачког покрета.

ПОКУШАЈ ОБНАВЉАЊА МЕСНОГ КОМИТЕТА КПЈ И ПРОВАЛА У ЈЕСЕН 1943. ГОДИНЕ

466

Велики губици који су задесили организацију КПЈ у Београду крајем 1942. и почетком-1943. када су многе ћелије разбијене, а чланови КПЈ похапшени, неодложно су поставили задатак да се што пре успоставе везе са оним члановима КПЈ, који су остали на слободи и да се обнове организације КПЈ и СКОЈ-а и настави даљи рад. Погибија Јанка Лисјака, Мирка Томића, Станислава Сремчевића и Буре Гајића, као и одлазак знатног броја кадрова у НОП одреде, отежавало је спровођење задатака везаних за организационо сређивање београдске партијске организације. Тако су у пролеће и лето 1943. на овом послу углавном радили чланови Покрајинског комитета КПЈ за Србију Благоје Нешковић, Петар Стамболић и Василије Буха, који су успели да се повежу са неколико група чланова Партије. Од ранијег партијског кадра било је остало око 100 чланова КПТ.

У почетку, морало се поћи од појединаца и група које су се формирале самоиницијативно. Тако је Јелена Поповић, која је била на вези са ПК, још од пролећа 1943. одржавала везу са групом активиста НОП-а у Индустији мотора у Раковици преко Илије Прице. Око ње се окупљало око 70 прилагача НОФ-а. У министарствима пољопривреде и просвете имала је везе преко Вере Перишић и Воје Магазиновића, затим са великом групом активиста званом „Центар“, коју су окупљали Стојан Милановић, Душко Јовановић, Обрад Папић и Аћим Цицмиловић. Осим тога, држала је везу са Душаном Богдановићем, потпредседником Народне сељачке странке, Синишом Станковићем, Светом и Николом Поповићем. Између осталог, организовала је преко Даре Стефановић састаanak између Благоја Нешковића и Сииише Станковића у Кабларској улици.

У лето 1943. Јелену Поповић је упознао Благоје Нешковић са Василијом Бухом, који је добио задагак да обнови београдску партијску организацију сакупљањем њених остака, односно да заједно са Јеленом повеже партијске организације са вишњим форумима, које су у провалама изгубиле везу са њима. Њих двоје по цео дан су држали састанке око цркве код Стадиона, на Душановцу и Пашицом брду. Свакодневно су се јављали нови људи и ширио се круг активиста, па је Јелена старе везе морала да предаје другима. Тако је, на пример, везу са Космајем предала Добрили Благојевић, а Душана Богдановића и Синишу Станковића Дари Стефановић. Јелена је још одржавала везу са Олгом Накић, студенткињом и Да-

ром Поповић, професорком, преко које је упознала Стипа Пекића, сликара, и предала га на везу ПК да би израђивао печате.

Василије Буха држао је везу са ложioniцом преко Буквара Јовановића, чиновника, са којим га је упознао Лазар Пујић, надзорник машина у ложioniци, а у Поштанској штедионици преко Милана Јовановића. Како су у јулу 1943. почела хапшења и настављена у септембру, у којима је приликом истраге била откривена Јелена Поповић, то је морала прећи у илегалност код Миле Зркић, у Торлачку улицу, а њене везе постепено је почео да преузима Буха и да их саслушава.

Најпре је преузео групу коју је држао Воја Магазиновић, па групу „Центар“ Душка Јовановића и Обрада Папића, потом Миодрага Бурђевећа, ветеринара са Сењака, Бранка Омчикуса, у Ковници новца Милана Иесарова, Криту Борђевић која је била предвиђена за председницу АФЖ Србије и друге. Највећи део времена сваког дана Буха је проводио у одржавању ових веза.

По доласку у Београд јула 1943. године Петар Стамболић је одржавао неколико веза: са Јанком Јанковићем, док је Нешковић био одсутан, са Јеленом Поповић, Бранком Омчикусом, Арсеном Булутом, Вером Андрић, Десанком Жарић а преко Даре Стефановић успоставио је везу са Симином Станковићем, и преко Даре Поповић са Јованом Борђевићем.

Када се после обављеног Војно-политичког саветовања у Шумадији августа 1943. Нешковић вратио у Београд, довео је са собом Веру Милетић, члана Окружног комитета КПЈ за Пожаревац, са задатком да што пре преузме све партијске везе од Бухе, и да буде руководица Месне организације док се не формира Месни комитет.

Прва веза коју је Вера Милетић примила од Нешковића био је Јанко Јанковић, шеф картотеке специјалне полиције. Упозорена је да буде обазрива у раду са њим јер не даје све податке који се од њега траже и да се са њим састаје само код његове рођаке Босе Борђевић, у Улици Веле Нигринове 13. Обично је од Бухе добијала списак онога што треба тражити од Јанка. Са њим је одржала осам састанака и после сваког састанка подносила извештај Бухи. Јанко Јанковић на те састанке није доносио свежје информације. Између осталог, предао јој је на увид саслушања Воје Илића, Жарка Катанића, Ане Буловић, Стевана Рађеновића и др. За ухапшену групу Стојана Милановића у септембру 1943. знао је само да каже да се Милановић не држи добро, да је Обрад Папић претучен, а да Душко Јовановић води полицију по становима неких средњошколаца. После Јанка Јанковића примила је на везу Даницу Вучетић, која јој је служила као курир.

У току септембра 1943. Вера Милетић је преузела рад са следећим групама: у Фабрици чотора у Раковици групу од три члана преко Прице, у Ковници новца Милана Иесарова са Лазаром Бурицом и Драгињом Ерцег; групу у Министарству пољопривреде и просвете преко Вере Перишић; у Народној банци преко Душанке Теофановић, део групе Душка Јовановића и Обрада Папића преко Бранка Омчикуса и групу учес-

ника на принудном раду у Бору, коју је раније држао Слободан Босиљчић.

Посебну велику групу активиста имао је на Дорћолу и Чубури Марко Стјепановић са женом Станом, коју је преко Зорке Пајкановић повезао са Бухом а овај је предао Вери Милетић. Осим тога, Вера је успела да успостави везу са Мирославом Лазовићем, али не и са Анком Шкорић, јер на заказани састанак није дошла, тако да није успела да ухвати везу ни са Михајлом Павићевићем, који је био у групи са Анком Шкорић, а требало је обоје са Вером Милетић да сачињавају месно руководство КПЈ. Последњу везу коју је примила од Бухе, била је са Добрилом Благојевић. Још није била преузела све везе, а уследило је њено хапшење.

Вера Милетић је становала код Мирослава и Оливере Парезановић у Ластиној улици 9, где се налазило складиште технике ПК и одакле се пропагандни материјал делио свим организацијама у Србији. На том послу Парезановићи су радили од 1941. године. Кад је доведена Вера Милетић у овај стан, Нешковић ЈС наредио да се изradi склониште испод прага између спаваће собе и предсобља. Осим тога, пред одлазак на слободну територију у јужну Србију, Нешковић је Мирољубу Парезановићу предао на везу два Словенца — Павла Прегела и Ивана Светела, радио-телеграфисту, који су имали задатак да направе радио-станицу и обуче га у радио-телеграфији. Уочи хапшења, Прегел је набавио батерије, а Светел је обећао да ће од неког Немца купити радио-станицу, па му је Буха преко Парезановића 4. октобра доставио 120 хиљада динара.

Почетком септембра 1943. нохапшени су делови групе Душана Јовановића-Буквара, Обрада Папића и Стојана Милановића. Приликом истраге открило се да је ова група одржавала везу са Василијом Бухом, мада је још 1942. године Воја Илић помињао његово име и оно је било познато полицији. Тада специјална полиција укључује у игру Лазара Дожића, који је негде на улици видео Оливеру Парезановић и уз његову помоћ сазнаје за стан у Ластиној 9, где су у ноћи између 4. и 5. октобра ухапшени Парезановићи.

Кад је полиција наишла, Вера Милетић се повукла у склониште испод прага, али је полиција оставила у стану заседу и чим се појавила из склоништа, ухапсила је 5. октобра. Истог дана навратио је у поменути стан Буха, па је и он ухапшен. Једино се снашао Светислав Каначки — кад је наишао на заседу почео је да пуца из пиштоља и успео да побегне.

На саслушању у специјалној полицији Парезановићи су признали свој рад и открили адресе стаиова у улицама Светозара Томића 6 и Новокосточачкој 15, који су служили за скривање илегалног партијског материјала, као и набавку радио-станице.

Василије Буха и Вера Милетић открили су полицији све што су до тада радили у Партији, и углавном све људе и везе које су имали. Једини изузетак била је Криста Борђевић са којом је Буха имао везу а није је открио у полицији. То је омогућило полицији да изврши нову велику провалу у пар-

тијску организацију Београда, у којој су откривене многе везе са партијским организацијама и партизанским одредима у унутрашњости Србије, а у Београду је похапшено око 40 лица са којима су сарађивали.

Већ првог дана у затворску собу са Бухом био је убачен један агент и један притвореник, који је следећег дана требало да изађе из затвора, по којем је Буха упутио поруку за Јованку Букумировић-Богдановић, учитељицу, у чијем је стану у Улици мокролушкој 7 Каначки изградио склониште у које се улазило из креденца. Сестре Букумировић су биле курирке и на вези Покрајинског комитета КПЈ за Србију.

Чим је полиција сазнала за ову поруку, предузела је хапшење и Јованке Букумировић-Богдановић и Ружице Буровић 6. октобра, а дан касније откривено је склониште у коме је пронађена Србијанка Букумировић и њена сестра Видосава. Јованка, Србијанка, Ружица и Видосава упућене су у логор, одакле је пуштена најпре Видосава а пред ослобођење Београда Ружица, док је Србијанка стрељана 7. септембра 1944. на Јеврејском гробљу, а Јованка је убијена у ходнику логора, приликом напада на Кригера и Чарапића.

Буха је открио и седиште Покрајинског комитета у Шумадијској улици 187. Још 1942. године Нешковић је преко Вере Димитријевић нашао нове закупце стана у овој згради. То је био Мирослав Павловић, шумарски инжењер, са женом Љубицом, њеним сестрама Даницом и Невенком и Владимиром Лончаром, такође инжењером. Мушкарци су били запослени, а жене су радиле у кући. После одласка Нешковића на слободну територију, неколико дана пред провалу, стан је напустио Пегар Стамболић, а 8. октобра обавестио је станаре ове куће да је Буха ухапшен и из предострожности издвојио је све компромитујуће пропагандне материјале, муницију, бомбе и пиштољ, што је све Даница Лончар из два пута предала куриру пре хапшења, тако да је полиција приликом хапшења 9. октобра пронашла само један летак народу ваљевског и подрињског краја од 6. априла 1943. и већу количину санитетског материјала. Ухапшени су: Љубица Жужек, власник зграде, Даница и Владимир Лончар и Невенка Дабић. После мучења у специјалној полицији пребачени су у концентрациони логор на Бањици и стрељани 1944. у освит ослобођења.

Непосредно после хапшења Вере Милетић дошла је полиција у Фабрику мотора у Раковици са списком чланова КПЈ. Илија Прица је успео да побегне из руку агената. Такође су побегли Андреја Вуковић, Милан Глишић и др. Сви су се склонили код Јелице Летић у Кијеву, где су већ били Мирослав и Веселинка Лазовић. Једно је ухапшен Бошко Трифковић. У Заводу за израду новчаница цео актив КПЈ од три члана пао је у руке полицији. Међутим, илегални рад на I партијском рејону није престао, јер је остало још низ упоришта нпр. скојевска група Слободана Емрековића као и код сарадника НОП. Стипе Пекић ухапшен је 12. октобра на састанку са Добрилом Благојевић, а Мирко Стјепановић 19. октобра у тренутку кад се спремао да иде у одред.

Код Вере Милетић затекла се цедуља писана руком Јанка Јанковића, што је био јасан доказ да је сарађивао са НОП-ом,

Иа је ухапшен 8. октобра. Пуковник Емануел Шефер, шеф немачке службе безбедности, тражио је 17. октобра да се спроведе немачкој полицији безбедности, па је следећег дана спроведен заједно са Цветком Црњаком, док је Душан Јовановић претучен у полицији морао да се лечи, па је преузет од немачке полиције 13. јануара 1944. године.

Цветка Црњака, кандидата за члана КПЈ, провалио је Буха и он је ухапшен 13. октобра и оптужен да је пратио Нешковића приликом његовог изласка на терен, затим да је био повезан са земунском партијском организацијом још док је Лисјак био секретар и да је набављао оружје и муницију за народноослободилачки покрет. Ухапшени су и његови сарадници Сима Црњански, наредник Српске државне страже, Љубиша Топаловић, полицијски агент и Саво Драговић, поднаредник Српске државне страже. Код Бухе је пронађен и извештај о СКОЈ-у, писан руком Душана Јовановића. Овај бивши скојевски руководилац пристао је да сарађује са окупатором и постао писар Управе града Београда, али је у једном тренутку покушао поново да успостави везу са Партијом преко Слободана Седлара-Баге и Слободана Луковића-Бана. Вероватно је преко њих и достављен овај извештај Бухи. Обавештавао их је о акцијама полиције и доносио им полицијска документа. Сва тројица — Јанко Јанковић, Цветко Црњак и Душан Јовановић стрељани су 27. априла 1944. године у Маринковој Бари.

У тој провали још су били ухапшени: Синиша Станковић, Душан Богдановић, Даница Вучетин, Драгослав Додић, Вера Перишић-Додић, Владимир Мирковић, који је радио за НОП и преко Боривоја Ромића достављао информације из руског заштитног корпуса и четничке организације Драже Михаиловића. У току истраге октобра и новембра 1943. у вези са овом провалом ухапшено је 40 лица.

Осим тога, почетком децембра ухапшена је група активиста НОП-а, у којој су се налазили Предислав Торбица, Душан Стојиљковић, Фрања Волф, Милан Булатовић и породица Драгана Маузера. Иако се водила као група Душана Стојиљковића, она је била наставак скојевског рада из 1942. године једне групе средњошколаца коју је Душан Стојиљковић повезао са Фрањом Волфом, а сви су 1943. године били у кругу веће групе Стојана Милановића, Зорице Кашанске, Душка Јовановића, Обрада Папића, Анке Шкорић, Веселинке и Мирослава Лазовића. Кад је у септембру почела провала у том кругу активиста НОП-а, прекинуте су везе са Шумадијским НОП одредом, који су ишле преко Среског колубарског партијског поверенства, због чега је наведена група Душана Стојиљковића покушала сама да успостави везу са одредом, да би створила могућност за одлазак у партизане активиста НОП-а који су били обухваћени Бухином провалом. Један од чланова ове групе, Торбица, успео је преко Раше Сикимића да се повеже са Драганом Маузером, који је командовао једном четом у Шумадијском НОП одреду. У тренутку кад су биле послате фотографије да се обезбеде исправе за одлазак у од-

ред, ухапшен је Торбица и на основу његовог саслушања 110-хапшена је цела група. Својим држањем Волф и Стојиљковић нису дозволили да се провала прошири, измишљајући личности са којима су имали везе, да би прикрили остале скојевце. Волф је био предат Гестапоу, а Стојиљковић упућен у логор.

Велика провала у јесен 1943. године одложила је обнављање Месног комитета КПЈ за Београд, наносећи велику штету организацијама КПЈ и СКОЈ-а, и Партију лишила поузданих и значајних информација, које је она до тада добијала од својих чланова и симпатизера, који су радили у квислиншком апарату власти у Београду.